

Dejavniki, ki vplivajo na vključenost in uspešnost Romov v izobraževalnem procesu na vseh stopnjah rednega izobraževanja ter izobraževanja odraslih, kot jih zaznavajo predstavniki izobraževalnih institucij in drugih organizacij

Poročilo v okviru projekta

Vključenost Romov v srednješolsko in visokošolsko izobraževanje ter izobraževanje odraslih: dejavniki spodbud in ovir, s katerimi se soočajo pripadniki romske skupnosti v izobraževalnem sistemu v Sloveniji po končani osnovni šoli

Avtorja: Janez Pirc in Romana Bešter

Ljubljana, 2020

Kazalo:

1. Namen študije	3
2. Metodologija	4
2.1 Ciljni skupini	4
2.2 Intervjuji	4
3. Dejavniki vpliva na stopnjo vključenosti in uspeha Romov v izobraževalnem sistemu po mnenju predstavnikov izobraževalnih institucij in organizacij, ki so z dejavnostmi redno prisotne v romski skupnosti	5
3.1 Družinske okoliščine	5
3.1.1 Odnos družine oziroma domačega okolja do izobraževanja	5
3.1.2 Spodbuda in pomoč družine	7
3.1.3 Zaščitniškost in pretirane bojazni staršev	8
3.1.4 Bivalno okolje in razmere	9
3.1.5 Zaposlenost staršev	10
3.1.6 Zgodnje poroke	11
3.2 Želje in potrebe romskih otrok in mladostnikov	13
3.3 Izkušnje v izobraževalnem sistemu	16
3.3.1 Vključenost v predšolsko vzgojo	16
3.3.2 (Neredno) obiskovanje pouka	17
3.3.3 Pomoč in podpora, na voljo (romskim) učencem / dijakom	18
3.3.4 Odnosi s sošolci in učitelji	20
3.3.5 Vzornišтво znotraj romske skupnosti	22
3.4 Znanje slovenskega jezika	22
3.5 Priložnosti na trgu dela	24
3.6 Socialni transferji in druge oblike pomoči	26
3.6.1 Štipendije.....	27
3.6.2 Druge vrste socialnih transferjev oziroma pomoči	28
3.6.3 Nestimulativnost nekaterih socialnih transferjev v odnosu do izobraževanja in zaposlovanja	29
3.7 Drugi dejavniki	30
4. Zaključek	31
5. Viri in literatura	35

1. Namen študije

Študija je del ciljnega raziskovalnega projekta »Vključenost Romov v srednješolsko in visokošolsko izobraževanje ter izobraževanje odraslih: dejavniki spodbud in ovir, s katerimi se soočajo pripadniki romske skupnosti v izobraževalnem sistemu v Sloveniji po končani osnovni šoli« (2018–2020), ki ga izvaja Inštitut za narodnostna vprašanja, financirata pa Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije in Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport. Namen te študije je identificirati dejavnike, ki vplivajo na (ne)vključenost in (ne)uspešnost Romov v izobraževalnem procesu na vseh stopnjah rednega izobraževanja ter izobraževanja odraslih v Sloveniji. Osredotoča pa se na srednje šole, univerze in institucije, ki nudijo programe za izobraževanje odraslih.

Študija je nastala v okviru delovnega svežnja 4 (DS 4, Identifikacija dejavnikov, ki vplivajo na vključenost in uspešnost Romov v izobraževalnem procesu na vseh stopnjah rednega izobraževanja ter izobraževanja odraslih), ki se ukvarja z identifikacijo dejavnikov, zaznanih s strani predstavnikov romske skupnosti, ter dejavnikov, zaznanih s strani predstavnikov izobraževalnih institucij in organizacij, ki so z dejavnostmi redno prisotne v romski skupnosti. V tej študiji se osredotočamo na mnenja in opažanja slednjih, mnenja predstavnikov romskih skupnosti pa so predstavljena v ločenem poročilu.¹

Na osnovi izvedenih intervjujev v okviru študije ugotavljamo, kateri dejavniki po mnenju predstavnikov izobraževalnih institucij in organizacij, ki so z dejavnostmi redno prisotne v romski skupnosti, vplivajo na (ne)vključenost in (ne)uspešnost Romov v izobraževalnem procesu s poudarkom na srednjih šolah, univerzah in institucijah za izobraževanje odraslih.

Identificirali smo sedem najpogostejših dejavnikov ali kategorij dejavnikov, ki po mnenju sodelujočih v raziskavi najbolj vplivajo na vključenost in uspešnost Romov v izobraževalnem sistemu. Ti dejavniki oziroma kategorije dejavnikov so naslednji:

- a) družinske okoliščine,
- b) želje in potrebe romskih otrok in mladostnikov,
- c) izkušnje v izobraževalnem sistemu,
- d) znanje slovenskega jezika,
- e) priložnosti na trgu dela,
- f) socialni transferji in druge oblike pomoči,
- g) drugi dejavniki.

Znotraj posameznih izmed omenjenih dejavnikov oziroma kategorij dejavnikov se pojavljajo različne teme, o katerih bomo podrobneje govorili v posameznih podpoglavjih tega poročila.

¹ Pirc, J. in Bešter, R., 2020. *Dejavniki, ki vplivajo na vključenost in uspešnost Romov na vseh stopnjah rednega izobraževanja ter izobraževanja odraslih (s poudarkom na srednjih šolah), kot jih zaznavajo pripadniki romske skupnosti v Sloveniji*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.

2. Metodologija

2.1 Ciljni skupini

Pri študiji smo se osredotočili na dve ciljni skupini:

- a) Predstavniki izobraževalnih institucij: med izobraževalnimi institucijami na sekundarni in terciarni ravni izobraževanja smo se obrnili na predstavnike tistih srednjih šol in ustanov za izobraževanje odraslih, za katere smo že v predhodnih fazah projekta ugotovili, da jih Romi najpogosteje obiskujejo, oziroma tistih, ki ležijo v regijah, kjer je prisotna poselitev romske skupnosti.
- b) Predstavniki organizacij, ki so z dejavnostmi redno prisotne v romski skupnosti.

2.2 Intervjuji

S predstavniki ciljnih skupin smo izvedli intervjuje. Izdelali smo polstrukturiran vprašalnik, ki je bil podoben za obe ciljni skupini. V intervjujih smo se dotaknili širšega spektra vsebin, povezanih z izobraževanjem Romov. Skupaj smo izvedli 11 intervjujev:

- a) 7 intervjujev s predstavniki izobraževalnih institucij, ki jih obiskujejo Romi;
- b) 4 intervjuje s predstavniki organizacij (javni zavodi, nevladne organizacije), ki redno delujejo v okoljih, kjer živijo ali se izobražujejo romski dijaki, študenti ali odrasli.

Osnovne karakteristike intervjuvancev so naslednje:

- a) Od 7 predstavnikov izobraževalnih institucij, kjer se izobražujejo Romi na srednješolskih programih, jih je bilo 5 z območja severovzhodne (SV) Slovenije (Maribor in Pomurje), 2 pa z območja jugovzhodne (JV) Slovenije. Eden od teh je bil predstavnik institucije za izobraževanje odraslih. V to populacijo smo zajeli osebe na naslednjih delovnih mestih: vodja oziroma ravnateljica izobraževalne institucije, svetovalna delavka in učiteljica.
- b) Vsi 4 predstavniki organizacij, ki redno delujejo v okoljih, kjer živijo oziroma se izobražujejo Romi, so bili z območja JV Slovenije.

3. Dejavniki vpliva na stopnjo vključenosti in uspeha Romov v izobraževalnem sistemu po mnenju predstavnikov izobraževalnih institucij in organizacij, ki so z dejavnostmi redno prisotne v romski skupnosti

3.1 Družinske okoliščine

Domače okolje za romske otroke predstavlja ožjo in širšo družino, v marsikaterem primeru pa tudi širšo romsko skupnost (včasih vezano na t. i. romsko naselje, včasih pa tudi širše). Za dobro vključenost in uspešnost otrok v izobraževalnem sistemu je med drugim pomembno, da ima otrok v okolju, kjer odrašča, dovolj spodbude in podpore, pa tudi pomoči in pozitivnih zgledov. V tem oziru je pomembno, kakšen odnos imajo starši do izobraževanja, kako visoko na lestvici njihovih vrednot kotira izobrazba, koliko so sami izobraženi in usposobljeni, kakšen smisel vidijo v izobraževanju. Pomembno je tudi, ali imajo zadostne finančne vire za izobraževanje svojih otrok in ustrezne bivalne pogoje, v katerih se otroci lahko učijo, pa tudi sprostijo in spočijejo. V nadaljevanju bomo predstavili nekatere od omenjenih dejavnikov skozi pogled predstavnikov izobraževalnih institucij, na katerih se izobražujejo Romi, in drugih organizacij, ki so s svojim delom redno prisotne v romskih naseljih.

3.1.1 Odnos družine oziroma domačega okolja do izobraževanja

Nekateri naši sogovorniki so menili, da na splošno Romom izobrazba ni vrednota in da ne verjamejo, da bi jim izobrazba lahko prinesla oziroma omogočila boljše/lažje življenje, ne verjamejo, da bi njihovi otroci kljub izobrazbi lahko dobili delo in uspeli v svojem poklicu. Pa tudi, če bi že uspeli najti zaposlitev, se mnogim plačilo za delo, ki bi ga morali opravljati, ne zdi zadostno, da bi šli skozi vsa odrekovanja in trud, ki ga zahteva proces izobraževanja. Zato se raje sprijaznijo z delovno neaktivnim življenjem ob pomoči socialne podpore.

Predstavniki institucije za izobraževanje odraslih iz JV Slovenije:

Razlogi, ki jih mi vidimo, pa tudi na kakšni konferenci ugotavljamo vrednote izobraževanja, ki jo nekako niso posvojili, zaradi tega jim tudi izobraževanje, generalno govorim, ne pomeni veliko.

Da romskim dijakom izobraževanje ni posebna vrednota, je menila tudi predstavnica ene od srednjih šol iz Maribora:

Če posplošim: romski dijaki nimajo šole kot neke vrednote, sploh ne. Oni pač hodijo v šolo, da pač – mnogi....

Predstavnica nevladne organizacije, ki dela z Romi v enem od romskih naselij na JV Slovenije, nam je povedala, da želje po izobraževanju in opravljanju določenega poklica med romskimi otroki in mladostniki sicer obstajajo, vendar postopno zaradi različnih razlogov izginejo:

Ne, možno, da tudi želje [za izobraževanje na srednji šoli] so. Samo, dostikrat opazamo, da tudi starši te želje kar hitro razblinijo. »Kaj pa boš, saj ti nič ne boš...« Pa tudi, če potem gre, tudi nekdo, ki je uspel, so šli na primer v ples, pa so vsi govorili: »Kakšen pa si? Si gej, če plešeš,« in podobno. Kar posploševanje, hitro predalčkanje ljudi. In potem se najbrž tudi njim zdi, da je boljše... »Če ne grem, sem doma, družino imam, dobim socialni podporo.« Potem izračunajo, mi vsi lahko izračunamo,... Ker oni še nam včasih rečejo: »Koliko se vi trudite, pa kakšno plačo dobite.« Imajo tako miselnost. Ker so naši starši morda imeli drugačno. In tudi pravijo, da so imeli njihovi starši drugačno, ker prej jih je manj v [ime romskega naselja] živelo. Tam je bilo polje – veliko so obdelovali površine. Vsi so delali. Tam so bili vsi delavci, ni bilo važno. Delali so v [ime podjetja], pa v kovinarskih... in so bili čisto lepo sprejeti. Potem pa se je začelo naselje čedalje bolj zapirati in včasih res izpade kot velik geto.

Odnos staršev in širše družine do izobraževanja ima dvostranski vpliv na otroke. Po eni strani otroci lahko neposredno prevzemajo odnos staršev, tako v pozitivnem kot v negativnem smislu. Gre za vzglede, ki jih otroci posnemajo.

Primer iz intervjuja s predstavnicama organizacije, ki izvaja programe za romske otroke v enem od romskih naselij na JV Slovenije:

- Oni, če že, da bi naredili šolo, je to samo osnovna šola. Ni sploh motivacije za srednjo šolo.
- Ja, to se sledi nekemu vzgledu... Kakor, »Ja, do devetega bom probala,...« Ampak potem pa, če že majhne otroke vprašaš: »Kaj si želiš delati, če bi enkrat imela službo?«, je odgovor: »Ne želim si.«
- Ne želijo delati ali si ne predstavljajo?
- Oni rečejo, da si ne želijo. Ravno ena najstnica, sedaj ima 14 let, /.../, je v 1. razredu to rekla. »Jaz, /.../, ne bom delala. Jaz bom imela socialno.« In sedaj, ko je stara 14 let, smo se spet malo o tem pogovarjale, in je rekla: »Po resnici ti povem, jaz si ne želim iti v srednjo šolo.« - Kaj si pa želiš? - »Želim si živeti tako, kot vsi Romi« - In kaj to pomeni? »Ja, da dolgo spim, da sedimo, se pogovarjamo, smo skupaj...«
- »...gremo od ene bajtice do druge...«
- In to je prav ista punca. Od 1. razreda, ko je to povedala, se ni niti malo spremenilo. /.../
- Mislim, da tudi za to [izobraževanje] ni motivacije, ker ne vidijo, da bi oni lahko kaj spremenili, ker njihovi starši prejemajo socialno in nimajo vpliva na to, da bi se socialna kaj zvečala.

Po drugi strani se odnos staršev odraža skozi njihovo podporo in spodbudo otrokom pri izobraževanju, ki je pogosto ključnega pomena pri tem, kako uspešni in vztrajni so otroci pri izobraževanju. Starši, ki jim izobrazba ni vrednota, pogosto ne čutijo potrebe po tem, da bi otroke redno pošiljali v šolo, ne skrbijo za to, da bi se otroci doma učili in delali domače naloge, ne hodijo v šolo na pogovorne ure ipd. Seveda so temu lahko vzrok tudi drugi dejavniki, ki jih bomo omenili v nadaljevanju, pa vendar ima prav odnos pogosto odločilno težo in lahko prevlada nad drugimi (bolj objektivnimi) dejavniki. To velja tako v pozitivnem kot v negativnem smislu. Naši sogovorniki v raziskavi so omenjali primere otrok iz revnih in neizobraženih družin, ki so jih starši spodbujali, da so uspešno zaključili osnovno šolo in nadaljevali izobraževanje tudi na višji stopnji. Po drugi strani pa so omenjali tudi primere, ko so otroci živeli v družinah z visokim ekonomskim standardom, ki pa so imele brezbrizen odnos do izobraževanja, kar je negativno vplivalo na šolski uspeh otrok.

3.1.2 Spodbuda in pomoč družine

Vsekakor odnosa Romov do izobraževanja ne moremo opredeliti enoznačno. Na podlagi mnenj in primerov, ki so jih omenjali naši sogovorniki, obstajajo razlike od družine do družine. Nekateri romski starši podpirajo svoje otroke, se zanimajo za njihovo izobraževanje in tudi prihajajo na pogovorne ure v šolo. Drugi pa ne oziroma le v izrednih primerih. To velja tako za JV kot za SV države.

Navajamo nekaj citatov iz intervjujev s predstavniki različnih srednjih šol s SV Slovenije:

[Romskim] staršem šola ne pomeni kot vir izobraževanja, bolj jim pomeni, to je moja izkušnja, da so socialno še nekje, dobivajo še neke... In se tudi dosti manj zanimajo za otroke. Dosti manj, ker je res zelo pomembno, ali se starši zanimajo za naše otroke. Tisti otroci, ki imajo nižje sposobnosti ali pa kakršnekoli druge težave, če nimajo starša zadaj... In tu pri teh romskih otrocih v mnogih primerih mi klicarimo starše, pa jih ni. Ali pa če pridejo, pridejo po ne vem kolikih neupravičenih urah. Ampak zdaj to ne morem reči, da je samo pri njih, saj imamo tudi pri drugih to. Je pa res to ena taka specifika, ki zelo pogosto velja za njih. Imamo pa tudi zelo skrbne romske starše, ... Ampak je pa res, da so pa taki res v manjšini, če sem čisto odkrita.

So pa tudi starši - ne bom rekla, da od vseh - od dobre polovice pa sigurno so, tak da hodijo, da zelo resno vzamejo ...

Imamo pa tudi zelo skrbne romske starše, ampak to je res malo v manjšini. Spomnim se, to je že nekaj let nazaj, /.../, smo imeli enega starša, ki je bil zelo zelo skrben Rom. On je res klical, ali je punca prišla v šolo ali ni prišla. Pa tudi deklica, saj smo menda imeli tri njegove otroke, ... Ampak je pa res, da so pa taki res v manjšini, če sem čisto odkrita.

Predstavnica ene od srednjih šol na JV Slovenije pa nam je takole opisala situacijo na njihovi šoli glede podpore romskih staršev:

Ja, zdaj morate vedeti, da tisti, ki pridejo na srednje šole in izpolnjujejo pogoje, da se lahko vpišejo, imajo sigurno motivacijo v družini. Drugače oni tukaj ne pridejo. To pomeni, da jih, bom rekla, družina toliko podpira, da so zmožni priti do tukaj, in tudi ko se pogovarjam s temi mamami, včasih bolj, včasih manj, so one tako hočejo, da so otroci uspešni, da pridejo, naredijo ta program. Vprašanje je, koliko so uspešni,... Prav iz preteklosti se spomnim enega fanta, ki je imel zelo dobro podporo. Živel je tu v nekih blokih, ne v romskem naselju. Tako bom rekla: ti, ponavadi, ki so uspešni, ne živijo v romskih naseljih.... Ostali, ki pa nekako skoraj pridejo do konca, pa ne živijo v romskih naseljih. In dostikrat se zgodi, da je eden od staršev civil.

Predstavnica nevladne organizacije z JV Slovenije je omenila pomanjkanje podpore staršev kot enega od dejavnikov, ki vplivajo na to, da se romski otroci ne odločijo za srednješolsko izobraževanje:

In vidimo, res vidimo, kako šele sedajle pri nekaterih otrocih, ki so lahko tudi uspešni v šoli, ampak ta korak, potlej, je tako težko narediti iz naselja ven. Zmanjka jim na samozavesti, zmanjka jim te podpore od staršev in potlej se veliko otrok sploh ne odloči (za srednjo šolo).

Zanimalo nas je tudi, ali naši sogovorniki zaznavajo razlike v odnosu romskih staršev do izobraževanja hčera in sinov. Njihovi odgovori so bili različni, navajali so tako primere

razlikovanja kot primere enake obravnave obeh spolov. So pa nekajkrat izpostavili, da so fantje v očeh romske skupnosti nekoliko več vredni kot dekleta.

- Ja, so kar velike razlike, meni se zdi, no. Romski fantje so bolj razvajeni ... Za dekleta pa... Ja, saj to je pravzaprav tudi različno. Včasih je tako, da jih pri dekletih zelo držijo, so izredno strogi do deklet. ... Mogoče očetje malo manj, če so dekleta, zdaj res to bolj na pamet [govorim]. Mogoče takrat mame dobimo. Je pa res, da fantom pa dosti več pustijo. Tako se mi zdi.«

- Ja, to pa je tudi res, da smo ženske v očeh njihovih očetov malo manj vredne. /.../.«

- *Je kakšna razlika v tem, kako gledajo na punce in fante glede izobraževanja? Da je za punce vseeno, če naredijo manj razredov...?*

- Ne, fantje so itak več vredni, a šola jim ne predstavlja nekega standarda. Skratka, fante porivajo v kake druge stvari. Da punce potem skrbijo za njih in tako naprej. [Fantje] opravljajo druga, »uglednejša« dela, ki nikakor niso povezana s šolo.

- Ne, tudi tisti, ki spodbujajo fante v šolo – ko so fantje stari 11–12 let, oni vidijo vzglede iz okolja – in starši so tu čisto nemočni, da bi jih kakorkoli prepričali, tudi, če si sami želijo. Če se otrok odloči, da ne bo... Tudi pri 12. letih ne moreš nikakor prepričati. Saj lahko tudi fizično obračunajo.

- *Ali opažata, kar se tiče odnosa romskih staršev do otrok, da je razlika med tem, da fante bolj preferirajo...?*

- Ne.

- Tisti starši, ki so primer dobre prakse, ti ne delajo nobenih razlik. Sestra od [ime romskega srednješolca] bo šla tudi na srednjo šolo. Ona bi bila rada zdravnica. ... Spodbujajo vse otroke.

3.1.3 Zaščitniškost in pretirane bojzani staršev

Prevelika zaščitniškost in pretirane bojzani romskih staršev so bile v raziskavi večkrat omenjene kot zaviralni dejavnik v procesu izobraževanja romskih otrok, zlasti na ravneh, višjih od osnovne šole. Srednje šole in fakultete se načeloma nahajajo v regionalnih središčih, precej stran od romskih naselij. Poleg tega jih obiskuje le majhno število romskih otrok oziroma mladine. Pogosto so posamezni romski dijaki/študenti na srednjih šolah edini pripadniki romske skupnosti v njihovem letniku, morda celo na šoli/fakulteti. Starši, ki sami največkrat nimajo lastnih izkušenj s takšnim izobraževanjem, niti nimajo izkušenj z opravljanjem ali celo z bivanjem izven romskega naselja, se za svoje otroke bojijo. Zato jih ne želijo pustiti stran od sebe oziroma ven iz domačega okolja. Takšen odnos romskih staršev v najboljšem primeru negativno vpliva le na izbiro smeri nadaljnega izobraževanja otrok, se pravi, da se otroci sicer vpišejo v srednjo šolo, a se odločijo za eno od srednjih šol v kraju, ki je najbližje njihovem prebivališču, pri čemer ni nujno, da gre za izobraževalno smer, ki bi jo najraje obiskovali. V najslabšem primeru pa romski otroci zaradi bojzani staršev sploh ne nadaljujejo z izobraževanjem po končani osnovni šoli.

- *Če bi recimo ocenili, kaj so tisti največji zaviralni dejavniki, da otrok naredi preskok iz osnovne šole v srednjo?*

- Mislim, da še vedno jezik in s tem povezana tudi samozavest. Tako res jim je težko, ker v OŠ so še vseeno imeli neko varnost v smislu, da so bili tam njihovi vrstniki, prijatelji, zelo veliko podpore, Tudi starši, glede na to, da je osnovna šola obvezna, so na nek način poskrbeli in sodelovali, medtem, ko pa potlej, jim je tako težko.... Ker potlej gre

po eden na eno šolo [srednjo šolo] in to med ljudi, ki jih ne pozna. Starše skrbi. Oni imajo take strahove, da bodo otroke odpeljali... Da bo nekdo otroke odpeljal. Tako zelo zelo nerealni strahovi in brez te podpore od družine in brez vse te neformalne podpore je ta preskok nemogoče narediti. Oni funkcionirajo v romskem naselju.

Tudi ta stopnica z osnovne šole na srednjo šolo je res zelo zelo velik zalogaj. Je visoka zaradi strahu, zaradi vsega...

3.1.4 Bivalno okolje in razmere

Bivalno okolje in razmere, v katerih živijo romski učenci in dijaki, v veliki meri vplivajo na uspešnost ali neuspešnost otrok v izobraževalnem sistemu. Dobršen delež romskega prebivalstva v Sloveniji še vedno živi v t. i. romskih naseljih, ki so pogosto zaprta sama vase in izolirana od ostalega okolja, bivalne ter socialno-ekonomske razmere v mnogih od teh naselij pa ne omogočajo dostojnega življenja, niti ne nudijo ustreznih (ali celo osnovnih) pogojev za uspešno učenje šolajočih se otrok in mladostnikov.

Take razmere so v naših intervjujih omenjali zlasti predstavniki srednjih šol in (nevladnih) organizacij s področja JV Slovenije:

/.../ in pa v tudi velik vpliv tukaj imajo bivanjske razmere, v katerih živijo. So naselja, večina teh naselij je tako zelo neurejenih, v primerjavi z drugje, se pravi ... kar je pa po neki lestvici najprej, se pravi po hierarhiji zadovoljevanja potreb, ne, izobraževanje ni zgoraj ... Res je tudi, da tisti, ki želijo uspeti, so običajno izključeni iz njihove skupnosti. Se pravi, ali se odselijo in tako naprej ...

Potem, kdo izmed tistih, ki razpisujejo projekte, reče: »Kje ima pa mizo za pisati?« O mizi se sploh ne pogovarjamo, ne vem sploh, če ima posteljo za spat, kaj šele vodo... Res so težki pogoji /.../.

Pa ne le zaradi tega [zaradi nerednega obiskovanja pouka]. Tudi zaradi tega, ker v takšnem okolju rastejo, so oni vedno v minusu. Ena svetovalna delavka mi je zadnjič rekla: »Romi gredo naprej, ampak tudi drugi svet gre naprej, in ostali so v zadnjih desetih letih zelo napredovali. A šola je v tem času zvišala cilje in oni so vedno... Razkorak se samo še večja.« To okolje jih tako stigmatizira, da ne morejo dohajati. Oni nimajo prostora, da bi se učili doma. Tudi, če imajo prostor, nimajo ustrezne spodbude, ni miru... Včasih ni pomoči in ne zmorejo, razen če niso res posebej nadarjeni.

Tam je devet otrok.... Tudi otrok, če ima sam neko motivacijo, je takole popolnoma nespodbudno. Tudi starši, ko pridemo tja – [ime mame] na primer – ona tam sedi, oče tudi sedi na drugi strani in imajo okoli sebe dopoldne 5 pločevink piva. Devet otrok, dojenček star tri mesece ...

/.../ mislim, pa tudi tako hude zgodbe: od nasilja, zlorabe drog, alkohola. Zelo veliko... In potem ti ni jasno, kako ta otrok sploh lahko funkcionira in tako dobro funkcionira, ko pa vemo, v kakšno okolje se vrača.

Intervjuvanci so večkrat omenili, da imajo uspešni romski učenci praviloma doma bolj urejene pogoje za bivanje kot tisti, ki niso uspešni. Pogosto tudi živijo izven romskega naselja.

Tako bom rekla: ti, ponavadi, ki so uspešni, ne živijo v romskih naseljih. Ponavadi. Smo imeli pa tudi lani en primer, ko je en fant živel tam [ime krajev na JV Slovenije] ali ne vem, tam, kjer je eno romsko naselje, in se je vmes izpisal. In potem je mama spet prišla, da bi prišel, smo ga vzeli, ampak potem je bil problem in prevoz in denar in en kup enih razlogov. Potem so iskali starši razloge, da se bo mogel počasi poročiti, imel je 16 let. Skratka, to je res ena izjema. Ostali, ki pa nekako skoraj pridejo do konca, pa ne živijo v romskih naseljih. In dostikrat se zgodi, da je eden od staršev civil.«

Urejene bivalne razmere so v večini primerov nujen predpogoj za uspešno izobraževanje, ne pa tudi zadosten. Kot sta povedali naši sogovornici iz JV Slovenije:

- *Tudi ti, ki so tako uspešni, ali imajo ti kaj boljše pogoje doma?*
- Imajo.
- Imajo. Ja, se pozna.
- Točno te družine, o katerih govorimo, imajo. Imajo urejeno – sanitarne zadeve, imajo svoje sobe otroci. Sicer so po trije skupaj, a to je že zelo veliko.
- Ampak tudi to ne zagotavlja, da bodo...
- Ne, ni nujno. Eni pa so tako... močno voljo imajo, da tudi kljub temu jim ta naša podpora zelo pomaga.
- Imamo tudi izkušnjo iz [ime naselja], ki je bil vedno izpostavljen kot najbolj urejeno naselje, in je urejeno ... infrastrukturno. Ampak sicer pa je res zelo zelo problematično naselje. Tako da to ne zagotavlja napredka.

Pri mnogih Romih, ki si želijo boljšega življenja, je prisotna želja po izselitvi iz romskega naselja. Vendar ta želja ni vedno lahko uresničljiva. Mnogokrat Romi za to nimajo zadostnih finančnih sredstev, poleg finančnih razlogov pa njihovo selitev iz romskega naselja marsikdaj ovira tudi večinsko prebivalstvo, ki Romov ne želi imeti v svoji soseščini.

- Veliko ljudi se hoče izseliti iz naselja. To je neka želja: [osebno ime] in tudi drugi. Ampak ni možnosti, ker jim ne bi zneslo finančno, CSD jim ne pomaga. Občina bi jim v smislu, da jim plača določen del, a itak ne dobijo stanovanja.
- Mislim, da ti, ki bodo uspešni, ti bodo slej kot prej, ne bodo živeli več v naselju. Kar je tudi namen – da se vključijo.
- Ja, tudi sami tako razmišljajo.
- Tisti, ki so uspešni, gredo ven iz naselja.

3.1.5 Zaposlenost staršev

Zaposlenost staršev je eden od dejavnikov, ki bistveno določajo socialno-ekonomski položaj romskih družin. Ta dejavnik ne vpliva le na materialni položaj oziroma blaginjo družine, temveč običajno tudi na odnos družine do izobraževanja. Romski starši, ki so zaposleni, praviloma bolj cenijo izobrazbo in tudi spodbujajo svoje otroke, da hodijo v šolo.

Opažamo, da tisti otroci, ki prihajajo iz družin, ki imajo urejene zadeve doma, gredo tudi naprej. Ali so bili oni [starši] že v službi, ali so bili njihovi dedki v službi, torej nekaj, da je bila neka konstantnost. Kjer pa ni tega, pa je težje, saj to je logično.

Ja, pa tudi v bistvu ti naši Romi, ko so, so v bistvu čisto ... so v bistvu vsi ... vsi ti, ki so v mojem razredu, so iz, ne vem, doma so situirani, starši delajo, tak da jaz mislim, da je to tudi neki pokazatelj, ne ...

3.1.6 Zgodnje poroke

Zgodnje ali otroške poroke so tiste poroke, pri katerih je vsaj ena oseba mlajša od 18 let. Pojav zgodnjih porok je med romsko skupnostjo v Sloveniji dokaj razširjen, čeprav natančnih podatkov nimamo, saj gre običajno za neformalne poroke. Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo (Narat idr. 2014) je leta 2014 objavil poročilo z rezultati raziskave o prisilnih porokah romskih deklic v Sloveniji. V tem poročilu so obravnavane tako prisilne kot neprisilne poroke romskih otrok. V raziskavi so ugotovili, da se otroške poroke, pri katerih ni zaznan element prisile, pojavljajo pretežno med Romi v jugovzhodni Sloveniji,² drugod po Sloveniji jih je manj.

Med mladimi dolenjskimi Romi so uradno sklenjene zakonske zveze redke, večina jih živi v zunajzakonski skupnosti. Najpogostejša oblika poročanja je pobeg. To pomeni, da se par odloči, da bo zaživel skupaj, ker pa njuni družini zveze ne odobravata (najpogosteje zato, ker sta oba še mladoletna), pobegneta in se za nekaj časa skrivata (npr. pri sorodnikih). Po določenem času se par vrne nazaj in zaživi skupaj, kohabitacija pa je že razumljena kot poroka oziroma, po pripovedovanju CSD Krško, je »že prvi spolni odnos obravnavan kot poroka« (Narat idr. 2014: 41).

Romski otroci, ki se poročajo na tak način, so v povprečju stari med 13 in 14 let. Zgodnja poroka običajno pomeni tudi prekinitev oziroma opustitev izobraževanja. Zlasti to velja za dekleta, pri katerih so problematične tudi zgodnje zanositve (Narat idr. 2014: 21).

Takole nam je situacijo opisal predstavnik ene od izobraževalnih institucij z Dolenjske:

Potem je drugi faktor, še posebej pri romskih dekletih, da nekako zelo zgodaj zanosijo, si ustvarijo družino, se po njihovem poročijo, tudi precej hitreje dozori, tako da običajno tudi iz tega razloga potem opustijo šolanje, pač romska skupnost je tudi patriarhalno urejena, se pravi da ima moški ... načeloma ima ženska finance čez, no, ampak moški je pa tisti odločevalec, kjer tudi ne dovolijo, nemalokrat tudi pri nas, recimo, je moški zunaj pred učilnico in čaka in nadzoruje in tako naprej... da so družine še nekako še vedno svete in da če mi rečemo po enem letu porodniške gremo nazaj v službo, je tam to nesprejemljivo, da mora ... pač otrok je vezan samo na mamo.

Tudi predstavnice nevladnih organizacij, ki delajo z Romi v romskih naseljih na Dolenjskem, so v intervjujih omenile primere zgodnjih porok med romskimi otroki:

- *A to pričakovaje zgodnjih rojstev, porok, še obstaja v naselju?*
- Ja, meja se malce viša, a še vedno je. Veliko vlogo ima tudi splet, družbena omrežja... Oni se dopisujejo z nekom, s katerim se ne poznajo in gredo skupaj... In se zgodi, da spijo in zanosijo dostikrat.
- A tu, kjer gre za družine, ki želijo, da so otroci uspešni tudi v šoli....
- ... jim tudi to prepovedujejo.

² Po ocenah Centra za socialno delo Novo mesto, na primer, se v njihovem okolišju pred 18. letom poroči kar 90 % romskih deklic in 60 % romskih dečkov (Narat idr. 2014: 41).

- [Ime romske učenke] se je sedaj poročila.
- In ne bo nič iz tega...
- Ona sedaj 9. razreda ne bo končala, čeprav, če bi redno hodila v šolo, bi naredila.

Pri Romih v Prekmurju je situacija nekoliko drugačna. Vzorci poročanja se bistveno ne razlikujejo od vzorcev poročanja pri večinskem prebivalstvu, razlike so opazne predvsem v starosti ob poroki. Povprečna starost neveste ob sklenitvi prve zakonske zveze je v Sloveniji 30,5 let (SURS 2018), prekmurske Rominje pa se večinoma poročajo v zgodnjih dvajsetih letih (Narat idr. 2014: 23). V Prekmurju tako praviloma ne prihaja do opuščanja šolanja zaradi zgodnjih porok med romskimi osnovnošolskimi otroki, vseeno pa se mlade Rominje in Romi, ki želijo nadaljevati s študijem, srečujejo s pritiski družine in širše romske skupnosti po čimprejšnjem ustvarjanju družine.

Pri Romih, ki so se v Slovenijo priselili z območja nekdanje Jugoslavije (od 60-ih let 20. stoletja naprej), prevladujeta dva načina poročanja – dogovorjene poroke in pobeg. Dogovorjene poroke, ki predstavljajo veliko večino porok med mladimi, pomenijo, da družini bodočega ženina in neveste med seboj skleneta nekakšen sporazum. To velja tako v primerih, ko osebi v zvezo stopita prostovoljno in si partnerja izbereta sami, kot tudi v primerih, ko se osebi pred poroko ne poznata in jima partnerja izberejo starši. Tudi v primeru dogovorjenih porok se deklice in dečki poročajo zelo mladi. Najnižja starost deklic ob poroki je med 12 in 13 let, po nekaterih podatkih celo deset let, najnižja starost dečkov pa 14 let. Povprečna starost ob poroki pri deklicah je 15 let, pri dečkih pa med 16 in 17 let. Deklice po poroki običajno opustijo šolanje in se posvetijo skrbi za družino (Narat idr. 2014: 34, 46).

Predstavnica ene od srednjih šol v Mariboru nam je povedala:

- Sem se pa zdaj spomnila, a ta primer pa je že res star: spomnila sem se primera ene romske deklice, ki so jo želeli poročiti. In potem je to bilo že drugič. Enkrat jim je pobegnila, ko so prišli tisti, drugič pa me je prišla prosit, da bi jo kam... da bi rekli, da imajo neki izlet. Pa sem rekla, »to se jaz zdaj ne morem zmisлити«. No, mi smo se potem povezali z mladinskim domom, tako da je ona tja šla. Ampak njena ideja pa je bila, in tako smo potem tudi, da naj CSD sporoči, naj oče v ponedeljek tja pride na razgovor. Zato, ker je rekla: »Veste, če bo center zadaj, bo ata sigurno prišel, ker tam pa dobi denar.
- *Kaj pa sicer te zgodnje poroke? Obstajajo tukaj med Romi.*
- Ja, kar. Se kar hitro poročijo. Pravzaprav se mi včasih zdi bolj, da se fantje. Ker imamo nekaj primerov fantov, ki so jih hitro poročili – ampak mogoče je bolj to tistih albanskih, ko oni gor potegnejo tiste svoje neveste... Tu smo kar nekaj imeli mladih očetov.
- *Je to potem pomenilo, da so še obiskovali šolo?*
- Če so fantje? So obiskovali. Pa saj mogoče tisti, ki so ravno postali [očetje], so mogoče celo bolj odgovorni bili. Enega imam v mislih, ta je že bil. Tako, da je različno, potem pa že kar delati gredo, če se le da.

Zgodnje poroke romskih otrok so problematične z več vidikov (zlasti, kadar gre za prisilne poroke), vendar, kot je zapisano v poročilu Inštituta Republike Slovenije za socialno varstvo, država tega ne problematizira in ne rešuje, običajno z argumentom, da je to romska kultura in romski način življenja (Narat idr. 2014: 44). Če z vidika tematike naše raziskave poskušamo oceniti zgolj posledice zgodnjih porok za romsko skupnost na področju izobraževanja, lahko

zapišemo, da so le te izredno negativne. Prispevajo namreč k prezgodnjemu opuščanju šolanja, v mnogih primerih že na ravni osnovne šole. Spodbudna so sicer opažanja, da se starostna meja zgodnjih porok med Romi postopno nekoliko dviguje.

3.2 Želje in potrebe romskih otrok in mladostnikov

Želje in potrebe romskih otrok in mladostnikov po izobraževanju oziroma po doseganju določenega rezultata/cilja, ki je vezan na izobraževanje, so eden ključnih dejavnikov oziroma predpogojev za njihovo boljšo vključenost in uspeh na izobraževalnem področju. Želje in potrebe motivirajo posameznike, da si zastavljajo cilje in stremijo k njihovem dosegu. Gre za njihovo lastno motivacijo, ki je lahko notranja ali zunanja. Notranja motivacija je tista, ki prihaja iz notranjega zadovoljstva posameznika ob opravljanju določene aktivnosti ali dosegu določenega cilja. Posameznik je motiviran, da določeno stvar počne ali doseže, brez da bi za to pričakoval zunanjo nagrado. Zunanja motivacija pa je tista, ki prihaja od zunaj. Pogosto vključuje določene nagrade, ki si jih posameznik želi, lahko pa tudi kazni oziroma določene posledice, ki se jim posameznik želi izogniti.

Močna motivacija je pri mnogih romskih otrocih ključna za njihov uspeh v izobraževanju, saj pogosto zunanje okoliščine, v katerih ti otroci živijo, niso spodbudne in naklonjene izobraževanju.

- A je v naselju kaj prelomnih primerov, da bi kdo šel v srednjo šolo?

- Je zanimivo, ker od kar smo tu... Z otroki smo na tem veliko delali – kaj so želje, kaj bi bili, poklice... Samo, potem vidiš, to so otroci, ki so ves čas v nekem okolju, ki jih vleče dol.

- Najbrž tudi tu [v oziroma blizu naselja] ni nobene srednje šole?

- Ne. ... Po mojem, tudi če bi bila /.../, jih ne bi bilo.

Zadnjič, ko sem bila v naselju, sem govorila s puncami, imajo željo, imajo motivacijo. Ena bo frizerka, ena bo trgovka, Mislim to je že od tistega, kar smo mi začeli, ko ni bilo nikjer nobene želje prisotne in motivacije, zelo velik napredek.

Med našimi sogovorniki je prevladovalo mnenje, da Romi večinoma niso motivirani za izobraževanje zaradi izobraževanja samega ali želje po znanju, niti ne zaradi pridobitve določenega poklica, ki bi ga želeli opravljati. Seveda obstajajo izjeme, predvsem v SV delu Slovenije. Na JV je takšnih primerov manj. Naši sogovorniki so večkrat izpostavili, da se večina Romov izobražuje bolj ali zgolj zaradi obveznosti (obvezno osnovnošolsko izobraževanje, obveznost do Zavoda Republike Slovenije za zaposlovanje, če so prijavljeni kot brezposelne osebe) in le toliko časa, dokler je to zanje nujno oziroma obvezno.

Oni, če že, da bi naredili šolo, je to samo osnovna šola. Ni sploh motivacije za srednjo šolo.

Pogosto romskim otrokom, ki v šoli niso uspešni in ponavljajo razred(e), niti ni cilj ali želja končati vseh devetih razredov osnovne šole v rednem izobraževanju, ker imajo možnost, da osnovnošolsko izobraževanje dokončajo kasneje na šoli za odrasle. Pri Romih je, po mnenju

naših sogovornikov, to precej razširjena praksa, ki jo pogosto že vnaprej pričakujejo in se niti ne potrudijo, da bi dokončali devetletko v rednem programu.

Takole sta razmišljali predstavnici nevladne organizacije iz JV Slovenije:

- To mogoče niti ni najboljše. Zaradi tega, ker potem se res ne potrudijo, da bi končali osnovne šole, ker rečejo... Mnogo lažje jim je... Težko jim je na koncu v osnovno šolo in se je treba res maksimalno potruditi. Ampak vsi želijo prej zaključiti [redno osnovno šolo] zaradi tega, ker vedo, da bodo tam dokončali osnovno šolo, denar bodo dobili in še lažje jim bo. In še tam jih je ogromno na kupu in potlej... delajo štale.
- Eni se potem ravno zaradi tega ne odločijo, da gredo tja, ker se bojijo, ker se tam toliko zaved zgodijo. Ker so iz različnih naselij.
- Tako, da mogoče tudi sistemsko ni najboljša rešitev. To, da se spodbuja, da se ne dokonča osnovne šole zaradi tega, ker, če ne boš dokončal, boš šel itak lahko tja, pa boš dobil še denar, da boš tja hodil. In potem so res na kupu. To so mladostniki... Vse sorte je potem. Ne vem, če je ta program najbolj uspešen. Vem, da jim je težko...

Med razlogi, zakaj nekateri romski mladostniki »preferirajo« dokončanje programa osnovne šole na institucijah za izobraževanje odraslih, so naši sogovorniki omenjali naslednje:

- Ker jim je to lažje (program je manj zahteven).
- Ker so tam praviloma samo med »svojimi« (program obiskujejo pretežno Romi).
- Ker za obiskovanje osnovne šole za odrasle dobijo določen denar – Romi temu rečejo »štipendija« (gre za dodatek za prevoz – potni stroški za vsak dan dejanske udeležbe na izobraževanju znašajo 0,16 EUR za vsak kilometer od kraja bivanja do kraja izobraževanja in nazaj, kadar je med obema krajema najmanj 1 kilometer v eno smer; in dodatek za izobraževanje – znaša 6,00 EUR za vsak dan dejanske udeležbe na izobraževanju).³

Po besedah predstavnika ene od institucij za izobraževanje odraslih z območja Dolenjske pa Romi, ki se vpišejo na programe izobraževanja za odrasle, večinoma tudi za to niso ustrezno motivirani, pač pa sodelujejo v teh programih predvsem zaradi »prisile« s strani Zavoda za zaposlovanje oziroma centrov za socialno delo:

/.../ med našimi udeleženci jih je izredno malo za nadaljevanje po zaključku osnovne šole. Zakaj sploh vstopajo v srednješolsko izobraževanje? Bom rekel tako, večina je razlog, da jih na Zavodu za zaposlovanje napotijo in se pač podpiše pogodba in so dolžni hodit v osnovno šolo ali pa jim CSD tako neposredno malo ... se pravi, če ne boš hodil, te iz zavoda izpišejo, in ko ga iz zavoda izključijo, to pomeni, da nima več pravice do nadomestila denarne socialne pomoči, zato ker ima CSD običajno pogoj, da je vpisan tudi na Zavod za zaposlovanje kot brezposelna oseba. In potem je to strašna težava z motivacijo itn., ker dobijo tudi pač nek dodatek na stalnost tukaj, prevozne stroške povrnjene, temu pravijo štipendija, tako da je tudi to en razlog, da hodijo. No, največji razlog /.../ oziroma kdo je najbolj prisoten pri pouku ali srednješolskem ali osnovnošolskem so običajno tisti, ki so zaprti⁴ in imajo potem odobren vikend izhod. Se pravi, če ima vsaj 4 ure dnevni aktivnosti v šoli, rabi biti čez teden tukaj in potem ne glede na to, če je bolan in vse, je vedno prisoten, vedno dela, ker pač tudi poročamo o tem. Tisto je super, tisto je pol motivacija, pač neka

³ Podatek Zavoda RS za zaposlovanje, 12. 3. 2020, https://www.ess.gov.si/iskalci_zaposlitve/programi/usposabljanje_in_izobrazevanje/formalno_izobrazevanje.

⁴ So v zaporu.

notranja, ena druga motivacija, kot bi si mi želeli. Za srednješolske programe se redko odločajo.

Glede uspešnosti Romov v programih za izobraževanje odraslih podatki ne kažejo preveč dobre slike:

Običajno pa je uspeh relativno nizek, tudi v osnovnošolskih programih je nizek oziroma zelo dolgo časa traja, da so uspešni, običajno ali zaradi premora, ker vrsto let niso hodili v šolo ... takrat je bilo znanje že šibko, znanje jezika šepa, potem ko pride k nam, tudi včasih se zgodi spričevalo za 7. razred pa vendar moramo s standardi za 5. razred začeti, pa po dveh letih mogoče pridemo na tisti nivo, da šele lahko začnemo delati za 8. razred.

/.../ uspeh je nizek, v srednješolskih programih je do sedaj pri nas zaključila ena Rominja ekonomski tehnik, je dokončala vključno z maturo.

Tisti, ki se odločijo za vpis na srednjo šolo, običajno izberejo srednje poklicne in strokovne šole.

Drugače pa se večinoma vpisujejo na mizarja, mi imamo program mizar, in obdelovalec lesa. Oni so uspešni – tako, no – so, z vodenjem spremljanjem, z motivacijo, so uspešni. Da tiste minimalne standarde dosežejo. So pa zelo, vsaj sedaj imamo takšne izkušnje, uspešni kot glasbeniki. Skoraj vsi igrajo harmoniko. To je zanimivo... Tako, da jih lahko uporabiš potem tudi pri kakšnih drugih zadevah. Sploh ne moreš verjeti.

Na SV Slovenije so nam predstavniki srednjih šol predstavili nekoliko bolj optimistično sliko glede srednješolskega izobraževanja Romov. Zlasti v srednjih poklicnih in strokovnih šolah je kar nekaj romskih dijakov.

-V strežbi jih je kar nekaj, ampak tudi kot kuharji, ker se potem delijo: strežba pa kuhar - in na obeh smereh imamo, da so romski ...

- *Pa pridejo sem v te programe zato, ker si res želijo to delati, ali zato, ker jih iz osnovnih šol usmerijo, ker so to triletni programi, mogoče malce lažji?*

- Tako, predvsem zaradi tega, ker smatrajo, da so lažji. Malo učni uspeh je verjetno tam bil slabši in potem pridejo sem. So pa tisti, ki so po ocenah kar visoko, tisti so pa že prišli z željo, da želijo biti to po poklicu. Ene Romkinje so, na primer, ki imajo željo, da bi prav bile natararice. In pri strežbi potem tudi, ko so v tistih uniformah, se nekateri zelo vživijo v svojo vlogo.

V Murski Soboti imajo romske dijake, ki se šolajo za trgovce, ekonomske tehnike, logistične tehnike, v gimnaziji pa jih je manj.

V SV Sloveniji so Romi že vsaj nekaj desetletij bolj ali manj redno prisotni v srednješolskem izobraževanju.

- Ravnateljica pa pravi, da že 20 let sigurno so Romi na šoli.

- Več že. Jaz sem prišla leta '96, takrat je bilo polno Romov tu. ... Res. Polno.

- Vedno so tu bili.

- Ja, vedno so bili. Zdaj nekaj je vmes bilo malo zatišja, oni se tak ... to je tak kot ostali dijaki, učenci, ne, če eden gre recimo na ekonomsko, cela čredica za njim, ne. Zdaj nekaj časa je tak vmes je malo bilo zatišja, zdaj pa jih imamo kar precej...

Jaz sem začela leta '78 službo v Murski Soboti, na Centru - srednješolski center, poklicno-tehniški, ... že takrat so [bili tam romski dijaki] ...

- *Ali imate morda, po spominu, kakšno informacijo, koliko časa se že romski učenci oziroma dijaki vpisujejo k vam na šolo? Ali pa, če narašča morda obisk?*

- Ja, ja, narašča vpis v srednje šole, se pa vpisujejo zdaj že kar ... nekaj let nazaj ... zdaj pa točne letnice pa ne bi vedela povedati.

Jaz sem tu že od 91. leta in vedno imamo nekaj Romov v šoli. Maribor je le tako področje, da je tega kar veliko.

3.3 Izkušnje v izobraževalnem sistemu

Želja po izobraževanju in vztrajanje v izobraževalnem sistemu sta v veliki meri pogojena s posameznikovimi preteklimi izkušnjami v tem sistemu, pa tudi z izkušnjami bližnjih oseb (staršev, sorojencev, sorodnikov, prijateljev). Če so te izkušnje pretežno negativne, je težko pričakovati, da bo otrok z veseljem hodil v šolo in še razmišljal o nadaljevanju šolanja na višji stopnji.

Z izkušnjami v tem poglavju zajemamo tudi pomanjkanje ali odsotnost določenih izkušenj, kot na primer neobiskovanje vrta pred vstopom v šolo in neredno obiskovanje pouka. Tudi to namreč igra pomembno vlogo pri počutju in uspehu posameznika v šoli ter njegovi motivaciji za nadaljnje izobraževanje.

3.3.1 Vključenost v predšolsko vzgojo

Vključenost romskih otrok v predšolsko vzgojo vsaj par let pred vstopom v osnovno šolo se kaže kot zelo pomemben dejavnik pri kasnejšem uspešne(jše)mu vključevanju v šolo. Tudi večina izobraženih Romov, ki so sodelovali v naši raziskavi, je v svojem predšolskem obdobju obiskovala vrtec. Vključevanje v predšolsko vzgojo je tudi eden od prednostnih ukrepov, ki jih predvideva Strategija vzgoje in izobraževanja Romov v Sloveniji iz leta 2004. Le ta med najpomembnejšimi rešitvami kot prvo omenja

zgodnje vključevanje v vzgojno-izobraževalni sistem: vključevanje romskih otrok v predšolsko vzgojo v vrtcih vsaj dve leti pred pričetkom osnovne šole, tj. najpozneje s štirimi leti; namen vključevanja v vrtce je predvsem učenje jezika (tako slovenskega kot romskega) ter socializacija v vzgojno-izobraževalni instituciji, ki posreduje izkušnje in vzorce, ki otroku omogočajo lažji vstop in vključevanje v osnovno šolo (Strategija 2004, 5).

Tudi dopolnitev Strategije iz leta 2011 poudarja

pomen izobraževanja v najzgodnejšem obdobju in sistemsko omogočanje enakih možnosti za vse predšolske otroke; postopno vključevanje vseh otrok v izobraževanje že pred vstopom v šolo; za otroke, ki niso bili vključeni v institucionalno predšolsko vzgojo, mora biti obvezna vključitev v brezplačni program za petletne otroke s ciljem socializacije in gradnje pozitivne samopodobe ter učenja slovenščine kot prvega tujega jezika (Strategija 2011, 8).

Predstavniki srednjih šol in institucij za izobraževanje odraslih, s katerimi smo opravili intervjuje, večinoma niso bili seznanjeni s tem, koliko njihovih romskih dijakov je v zgodnjem otroštvu obiskovalo vrtec. Predstavniki nevladnih organizacij, ki delajo v romskih naseljih, pa so na podlagi izkušenj z romskimi učenci izpostavili pomen vključenosti romskih otrok v predšolsko vzgojo:

Starši imajo možnost, da vključijo otroke v vrtec. Super sodelujemo z vzgojitelji. Ampak mora skoraj vsak mesec iti CSD okrog, da jih spodbudi, da morajo hoditi, kar je žalostno. Če ne drugega, je otrok na toplem, dobi za jesti, starši so lahko še malo prosti. Če bi iz tega vidika gledali, a kar najdejo milijon izgovorov. Pa je bolan, pa je ono in to... Pa gre pogledat, pa se zunaj igra. Že tukaj se vidi: tisti otroci, ki so hodili, in ti, o katerih govorimo, da so tako uspešni, so tudi v vrtec hodili. In so imeli že en vzor neke kontinuiranosti, stika z drugimi... Eni izmed njih so celo hodili v vrtec z večinskim prebivalstvom. To je tudi super. ... Tukaj zelo pomaga, če so že prej [v vrtcu] – in to tudi zdaj spodbuja center, vrtec si jih želi. Ker oni, več kot je otrok, lahko dobijo več strokovnih delavcev oz. delavcev, ki delajo tam. In je usmerjeno, je drugače. Mi vidimo, ko pridejo k nam mlajši otroci, predšolski. Je fino, vzgojitelj je izobražen za to. ... Super je, napredek se vidi pri njih. Tudi v šoli opažajo. Npr. v šoli se nam je dostikrat zgodilo, da so učiteljice rekly, da se »zelo vidi, kdo je hodil v vrtec in k vam«. Ker mi že med poletjem vzamemo otroke, ki so bili predšolski in gredo v 1. razred, da na delavnicah – ker smo odprti cel julij in konec avgusta – da se navadijo na nas zaposlene. Gre za to, da starši dobijo dober občutek pri nas. In kljub temu, da so mlajši, jih vključimo. In prav učitelji so rekli, da so se igrali, v 1. razredu pridejo na obisk babice... in predstavijo svoj poklic. In so imeli, npr., nekdo je predstavil poklic zdravnika. Imeli so zaprto vrečo in so otroci noter dajali... In ko je en deček, ki ni hodil v vrtec, ne k nam, prijel injekcijo, je avtomatsko dobil sporočil, »o, to me bo pa pikalo«. In se je začel jokati in se ni mogel umiriti. In je rekla (učiteljica), da se takoj vidi, da tisti otroci, ki so k nam hodili ali v vrtec, so bili bolj samozavestni, so zaupali. Tisti otroci (drugi), pa so se že bali. Niso vedeli npr., kaj pomeni, usesti se, umiti roke, na WC so hodili ven, ker doma nimajo WC-ja. ... Mi pa, ker smo vsak dan vključeni (s svojim delom), včasih tudi ne vidimo napredka otrok toliko. A potem nam drugi povejo: »Glejte, vidi se,« tudi v komunikacijskih sposobnostih otroka.

3.3.2 (Neredno) obiskovanje pouka

Neredno obiskovanje pouka med romskimi otroki je velik in razširjen problem, s katerim se soočajo na mnogih osnovnih šolah. Čeprav je osnovnošolsko izobraževanje obvezno in so za neobiskovanje pouka predvideni določeni postopki in tudi kazni, le ti pogosto niso učinkoviti ali sploh niso izvedljivi, ker država nima kapacitet za celostno izvajanje vseh predvidenih postopkov.

Neredno obiskovanje pouka v osnovni šoli sproži začaran krog negativnih izkušenj: nedohajanje učne snovi, slabe ocene ali sploh neocenjenost, ne vključenost v razred, večkratno ponavljanje razredov, zaradi česar so romski otroci pogosto precej starejši od svojih sošolcev, itd. Zaradi vsega tega se romski učenci ne počutijo dobro v šoli in so iz dneva v dan manj motivirani, da bi prihajali k pouku. Učenci z velikimi izostanki od pouka v osnovni šoli tako praviloma tudi ne nadaljujejo izobraževanja na višjih stopnjah. Neredno obiskovanje pouka je zato pomemben dejavnik, ki vpliva na nizko izobrazbeno raven romske skupnosti v Sloveniji in kateremu bi moralo biti posvečene več pozornosti pri načrtovanju ukrepov na področju

izobraževanja Romov.

Od predstavnikov srednjih šol smo v naši raziskavi izvedeli, da je neredno obiskovanje pouka problem tudi pri romskih srednješolcih. Ob tem so izrazili prepričanje, da bi že samo z redno prisotnostjo pri pouku odpravili veliko učnih težav, s katerimi se soočajo Romi v srednjih šolah.

- Je pa res, da je pri Romih kar precejšnji osip, ker ne hodijo v šolo. Oni vse drugo delajo: otroke pazijo... kaj jaz vem, kaj imajo vse za izgovor.
- *Se vam zdi, da je glavni problem neredno obiskovanje – da to potem botruje tudi drugim težavam?*
- Neredno obiskovanje – ja, ja to zagotovo. Ker tu pri nas tisti, ki redno hodijo, v veliki večini naredijo program, zato ker se le toliko dela na tem.

Najbolj izstopa neprihajanje k pouku. Jezik ni toliko, ker to so otroci, ki so že bili v osnovni šoli in so že toliko pridobili. Pri Romih res nimamo teh težav.

Tudi mnenja predstavnic nevladnih organizacij, ki delajo z Romi v romskih naseljih, so bila podobna:

V bistvu so zelo neuspešni, ker ne obiskujejo redno šole. Ne morejo biti uspešni.

3.3.3 Pomoč in podpora, na voljo (romskim) učencem / dijakom

Zaradi pomanjkljivega predznanja iz predšolskega obdobja in drugih primanjkljajev (motoričnih in socialnih veščin), s katerimi romski otroci vstopajo v osnovno šolo, so jim v šoli in izven šole, tudi v romskih naseljih, na voljo različne oblike dodatne pomoči in podpore. Vse te oblike pomoči prispevajo k temu, da se romski učenci bolje vključujejo v šolo in lažje dosegajo predvidene standarde znanja. Vendar pa je večina teh oblik dodatne pomoči in podpore predvidena le za osnovne šole, v srednjih šolah posebnih ukrepov na tem področju nismo zasledili. V pogovorih s predstavniki srednjih šol smo zaznali, da sami doslej niti niso razmišljali o kakršnemkoli uvajanju posebnih oblik pomoči za romske dijake. Načeloma naj bi, po njihovem mnenju, zadostovali programi dodatne pomoči, ki so v srednjih šolah že tako ali tako na voljo vsem dijakom, ki potrebujejo pomoč. Kljub temu so ob našem poizvedovanju, če bi se jim zdeli podobni programi/ukrepi, kot jih imajo na osnovnih šolah (na primer romski pomočniki, učna pomoč v romskih naseljih), smiselni tudi za srednje šole in če bi po njihovem mnenju kaj prispevali k boljšemu uspehu romskih dijakov, večinoma odgovorili pritrdilno, se pravi, da bi določene oblike pomoči prišle prav. Zlasti so videli prednosti v morebitni zaposlitvi strokovno usposobljene osebe, ki bi bila bodisi iz romske skupnosti ali pa vsaj blizu romski skupnosti, da bi se lahko na drugačen način približala romskim dijakom, kot to uspejo učitelji.

- *A se vam zdi, ... dodatna pomoč, a bi to prišlo prav za, če je vsaj 10, 15 Romov na šoli? Se vam zdi, da so obstoječi načini pomoči dovolj?*
- Po moje so zadosti, ampak nekako nimajo tiste prave motivacije, pa ne izkoristijo. Pridejo ... zdaj, če bi ta pomočnik nekako njih znal drugače nagovoriti al pa da so ...
- To, kar smo se že enkrat pogovarjali ... jaz mislim da za matematiko bi vedno bilo [dobro], ne?

- Če bi jim to pomagali, da bi imela šola neko dodatno osebo, kot so na osnovnih šolah romski pomočniki, samo, recimo, strokovno osebo, usposobljeno, ki bi jim pomagala?

- To ne bi bilo slabo, ker smo imeli letos en tak primer. V 1. letniku programa trgovcev imamo tri Romkinje, tri dijakinje, in to so neka izostajanja so bila, začele so izostajati od pouka ... sicer razredničarka je zelo taka, dosledna, pa zelo razumevajoča na koncu koncev, tudi se z njimi pogovarja, zaupajo ji tudi vse, se zelo obračajo na njo, ampak potem je prišlo do tega, da je ravno takrat v tistem času bila na praksi, na pedagoški praksi pri meni študentka II. stopnje, ki pa je tudi Romkinja in je bila naša bivša dijakinja. Študira pedagoško sociologijo. In potem je ona, ne, jih pozna in jim je pomagala tudi v naselju, pri učenju, če komu kaj treba pomagati, in pomagala je potem tudi direktorica ljudske univerze, ki se pa ukvarja tudi s tem področjem zelo in je z njimi zelo povezana. Tako da to je bil res tak primer, ko sem jaz rekla, no, res bi potrebovali, da bi bilo dobro, če bi imeli na srednji šoli vsaj občasno, pa da bi imeli na koga se obrniti, ki bolj razume.

- Ali pa v naselju, mogoče?

- Ali pa v naselju, ja, ker imajo zdaj tudi tak prostor v [ime naselja].

- Pa ni tam kakšnega programa ali pa koga, ki bi zdaj bil na voljo za romske dijake, za učno pomoč?

- Mislim, da tale študentka je čisto prostovoljno to urejala.

- Od kar so te posebne potrebe – zelo veliko romskih otrok ima odločbo o dijaku s posebnimi potrebami – in jim tam tako ali tako nudimo učno pomoč. Tako, da vsi imajo učno pomoč. To imajo navadno dve uri na teden in imamo mi štiri po podjemu zaposlene učiteljice. Tako da to poteka, da jih vzamemo iz ure, ker naj ne bi bili še dodatno zaposleni zdaj in z njimi individualno delajo. Včasih jim celo več nudimo. Tam, kjer starši dovolijo, da lahko še koga drugega vključimo zraven na učno pomoč, navadno dva do tri, več jih nimamo pri uri učne pomoči, potem še koga zraven vključimo, pa še malo tako dodatno, če je potrebno. Tako, da /.../ imajo kar veliko tu. To je pa zelo učinkovito. Tu vseeno se nekaj naučijo, ker doma se tako ali tako nič ne učijo, mislim, sem skoraj sto procentna – konkretno za romske, pa tudi za druge, se doma ne učijo. /.../ Tudi so taki, ki niso sposobni poslušati v razredu, pa jim še tam individualno razloži.

- Se pravi ni tu kakšne potrebe po dodatni učni pomoči?

- Ja, sigurno, to bi bilo za dodatni, dopolnilni pouk – kako je sedaj to, ne vem več, dodatni, dopolnilni... Tako jih ven potegnemo, ker so pri pouku in gre kolegica po njih v razred, ga vzame ven. Saj, če jih ob sedmih naroči, jih tako ni.

Veste, srednja šola je specifična. Vse je podrobno predpisano od države. Ti kaj dosti manevrskega prostora nimaš. Ne rečem, lahko bi imeli kakšne dodatne programe, ampak, moje vprašanje je, kdo bi se s tem ukvarjal. Ker usposobljen za delo z Romi ni nihče. Ker vseeno, v osnovnih šolah imajo dodatno financiranje, neke dodatne ljudi, ki se samo s tem ukvarjajo. Tukaj, srednja šola je malo drugače. Romska problematika je problem občine in občina se mora angažirati, ker je občina sofinancer tega. Srednje šole pa so komplet od države.

Predstavniki srednjih šol, kot je razvidno iz intervjujev, večjih problemov v srednješolskem izobraževanju Romov na splošno ne zaznavajo. Pri tem pa je treba imeti v mislih, da oni dejansko delajo le z romskimi dijaki, ki so že uspešno vpisani v srednje šole in so bili verjetno že v osnovni šoli med uspešnejšimi romskimi učenci. Praviloma imajo ti dijaki doma tudi bolj spodbudne razmere za učenje kot mnogi drugi romski otroci. Skratka, srednje šole dobijo v svoje programe le najuspešnejše in najbolj motivirane romske učence. Ne vidijo in ne ukvarjajo pa se z množico preostalih potencialnih romskih dijakov, ki zaradi takšnih ali drugačnih razlogov in okoliščin nikdar ne bodo vključeni v srednješolsko izobraževanje. To pa ne pomeni, da med njimi ni takih, ki bi se ob ustreznih dodatnih spodbudah in ukrepih lahko vpisali v

srednjo šolo in zmogli srednješolsko izobraževanje tudi uspešno zaključiti. Srednje šole same na tem področju nimajo pretiranega interesa, da bi se posebej angažirale in z dodatnimi pristopi, prilagojenimi romski skupnosti, privabliale potencialne romske dijake v svoje programe. Bi pa znalo biti to učinkovito. Zlasti v sodelovanju z osnovnimi šolami, centri za socialno delo in različnimi organizacijami, ki delujejo v romskih naseljih. Vendar pa bi na tem mestu morala vskočiti država, ki bi spodbudila takšno sodelovanje ter poskrbela, da se romske dijake kasneje tudi pozorno spremlja in se jim po potrebi nudi različne oblike dodatne pomoči in podpore. V tem procesu bi morali poleg prej omenjenih deležnikov usklajeno sodelovati vsaj dve ministrstvi – Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport ter Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti.

3.3.4 Odnosi s sošolci in učitelji

Pomemben vidik izkušenj, ki vplivajo na uspeh in vztrajnost romskih učencev/dijakov v izobraževalnem sistemu, so medsebojni odnosi v šoli, tako odnosi s sošolci kot z učitelji. Ti vplivajo na učenčevo dobro ali slabo počutje v šoli in s tem prispevajo k njegovi večji ali manjši zagnanosti za redno obiskovanje pouka.

Skozi raziskavo se je izkazalo, da se romski učenci največkrat soočajo z nesprejetostjo (bodisi s strani sošolcev bodisi s strani učiteljev) na ravni osnovne šole. Zlasti v manjših vaških šolah (običajno podružničnih šolah), kjer se vsi že od prej poznajo in so zaradi splošnega negativnega odnosa do romske skupnosti v tistem okolju pogosto romski otroci že vnaprej stigmatizirani. Kot nam je opisala predstavnica organizacije, ki dela v enem od romskih naselij na JV Slovenije, ponekod pride do pozitivnih sprememb že ob prehodu v matično šolo (v 6. razredu), ki je običajno nekoliko bolj oddaljena od romskega naselja (naselij) in zato manj obremenjena z neposrednimi krajevnimi odnosi med romsko in večinsko skupnostjo. Poleg tega je na večjih šolah zaradi večjega števila otrok tudi večja možnost, da si otroci najdejo prijatelje.

Ko pridejo otroci v 6. razred, zamenjajo šolo, in tam se ponavadi dosti boljše... takrat se v razredih pomešajo, pridejo še otroci iz podružnic in tam se dosti otrok, tudi Romov, v tistih odnosih bolje najde. So bolj sprejeti, tudi učitelji so bolj tako naravnani k enakosti. Tudi otroci takrat bolj dojemajo, da se lahko povezujejo.

Na srednjih šolah, kot se je pokazalo v naših intervjujih, težav z nesprejemanjem romskih dijakov večinoma ne zaznavajo. Srednje šole so praviloma še bolj oddaljene od kraja bivanja romskih otrok in romski dijaki se tako kot vsi ostali dijaki ob vstopu v srednjo šolo znajdejo v novem okolju, kjer se ne z dijaki ne z učitelji večinoma ne poznajo in lahko začnejo na novo, brez predhodnih stigem.

Je pa imel en dijak predstavitev - ravno ta prezentacija - predstavitev, Rom, in je predstavljal "problemi Prekmurja" /.../, no pol pa je šel v to romsko manjšino in je povedal, da je imel težave v osnovni šoli, kako ni bil nič vreden za učitelja, kako so imeli slab odnos, in on je potem to svojo zgodbo delil z ostalimi. Da so se počutili nekako drugačne, v srednji šoli pa zdaj nimajo tega občutka več.

- Ja, praktično povsod rečejo, da se boljše počutijo na srednji šoli kot na osnovni.

- Saj to vsi rečejo. Ker so, ker tu res lahko začnejo znova in tisto, ne, tak kot so bili prej

označeni, zdaj je na novo.

Sicer se oni [romski dijaki] več... mislim, se družijo skupaj, ampak imajo pa tudi ... tudi drugi se priključijo, in ... jaz upam, da ni prevelikih nekih trenj med njimi ... saj ne bi jim dovolila, zdaj pa tisto, kar je pa izven ... ampak v razredu, ne vem, ni ... jaz pravim, da ni čutit, ne ... so pa pravili, recimo, da v osnovni šoli so pa imeli težave ...

- *Se je pogled na romsko skupnosti bolj v tem delu Prekmurja /.../ kaj spremenil v zadnjih 20-ih, 30-ih letih v katerokoli smer, na boljše, na slabše, ...?*

- Jaz mislim, da se je spremenilo, na boljše, zdaj med mladimi to opazimo tak da se, recimo, romski fant z neromsko ... zaljubita se, ... starši tudi potem pač to sprejemajo, da ima fanta ... že iz srednje šole, ...

- *Tudi na šoli ne opažate, da bi jih zdaj nekaj posebej ... mislim, da bi jih dajali na stranski tir?*

- Ne, to so vsi urejeni, zelo urejeni, čisti, včasih še bolj kot pa ostali.

- *In se dejansko potem tudi oni dobro počutijo tukaj v šoli?*

- Ja. Pa da se družijo med sabo [Romi in Neromi], ja. Mislim, ni bilo, na šoli, da bi se zaradi tega ... zadnje čase absolutno ... da bi se zaradi tega ... da bi nastali kaki konflikti ... nismo mi zasledili tega ... mislim, da se učijo tudi vse te tolerance pa sprejemanja pa to ... mislim, da ne gre tukaj, ne, že iz osnovne šole ... ti, ki so tu pri nas, ne ...

Drugače pa se mi zdi, da ni nekaj, da bi izločali – tudi Rome, jaz tega občutka nimam. Pa da bi kdaj starši prišli reči: »Mi s tem nočemo biti.« To se mi pa še res ni zgodilo. So kar lepo sprejeti. Moram reči, naši dijaki tudi vse drugačnosti zelo lepo sprejmejo...

So pa tudi negativne strani, ki jih lahko prinese prehod v srednjo šolo. Otroku, ki ni vajen odkrivati novih okolij, neznanih krajev, ni vajen spoznavanja novih ljudi in se ob tem počuti nelagodno in nezaupljivo, težko prebrodi začetno obdobje prehoda na srednjo šolo, kjer je vse novo in neznano. Predvsem se takšni problemi kažejo v JV Sloveniji, kjer so Romi bolj vezani na življenje v zaprtih skupnostih/naseljih, iz katerih odidejo le po najnujnejših opravkih in obveznostih. V tem primeru sicer ne gre za to, da srednješolsko okolje romskih dijakov ne bi sprejelo, pač pa sami ne zmorejo sprejeti tega okolja, ker za njih predstavlja preveliko področje neznanega. Za lažji prehod iz osnovne v srednjo šolo oziroma zato, da bi se sploh upali odločiti za ta korak, bi potrebovali določene predhodne ukrepe in aktivnosti, s katerimi bi gradili zaupanje in občutek varnosti, tako pri romskih otrocih kot njihovih družinah.

Od prevladujočih odnosov ter občutka sprejetosti in varnosti je tudi odvisno, ali romski dijaki na srednji šoli sploh izpostavijo oziroma razkrijejo svojo etnično pripadnost. Nekateri so v začetku glede tega previdni in zadržani, kasneje, ko se počutijo dovolj varne, pa se opogumijo in ne skrivajo svoje identitete.

- *Drugače pa tudi ne skrivajo [op. romski dijaki], recimo, svoje pripadnosti?*

- Ne, ne, ti moji ne. Mogoče ravno zaradi tega, ker jih je dosti v razredu. Zdaj če bi bil mogoče eden, dva, bi mogoče bolj ...

Zadnjič je bil tak en zanimivi dogodek, ne, pri kuharstvu, o so se oni med sabo povezali, pa so rekli, da bodo oni skupaj jed naredili, romski proti neromskim, kateri bodo boljše pripravili ... so se sami razdelili v dve skupini, da bi tekmovalno [...] dokazali, kak kuhajo.

- *Se potem najbrž tudi sami ne opredeljujejo oz. ne želijo poudarjati romske identitete? Se želijo morda samo zeliti z vsemi ostalimi...?*

- Tako, ne poudarjajo. Ponavadi ti otroci ne poudarjajo. Včasih, vidiš vizualno, da je, včasih pa, recimo, pride k meni – ravno en fant – pa mi pove. Ampak razrednik npr. nikoli ni slišal, da je Rom. Ali pa pove med sošolci in potem sošolci naprej. /.../

- *A ta študentka, ki ste jo pa prej omenili, je pa po vaših informacijah edina iz tega konca, iz romske skupnosti, da je študentka oz. da ima univerzitetno izobrazbo. ...?*

- Zdaj, ona mislim, da je bila že v drugem letniku, jaz tudi niti nisem vedela, da je ona Romkinja. /.../

3.3.5 Vzornišstvo znotraj romske skupnosti

Eden od dejavnikov, ki pozitivno vplivajo na odločitve Romov za nadaljnje izobraževanje, je vzornišstvo znotraj romske skupnosti. Predvsem izobraženi in uspešni pripadniki romske skupnosti so tisti, ki mladim Romom lahko dajo motivacijo in zaupanje v to, da obstajajo možnosti tudi za Rome. Mladi od njih dobijo sporočilo, da če se potrudijo, lahko tudi sami dosežejo nekaj več. Izkušnje in spodbuda nekoga izmed njih, Romov, imajo povsem drugačno težo kot spodbuda s strani Neromov.

Tudi naši sogovorniki so opazili nekaj takšnih pozitivnih primerov:

- *A ta študentka, ki ste jo pa prej omenili, je pa po vaših informacijah edina iz tega konca, iz romske skupnosti, da je študentka oz. da ima univerzitetno izobrazbo?*

- Zdaj, ona mislim, da je bila že v drugem letniku, jaz tudi niti nisem vedela, da je ona Romkinja. /.../ in res [je], zelo taka, taka prava no punca, ne, ki je bila zelo aktivna. Njej ni bilo nič težko, ne, tudi zdaj, ko ... na prakso je prišla sem, ne, pedagoško prakso, dvotedensko, s šolo, sem k meni, je ... vse je naredila v roku /.../. Tako da, jaz mislim, da bo ... je dober, zelo dober vzgled tudi tem ostalim deklicam, ne, ki so tu na naši šoli, pa ona je tudi v bistvu v naselju, a ne, in ona se s temi srečuje in je lahko kot zelo dober in takšen pozitiven zgled.

Je pa res, da opazamo, da zdaj, ko se je vpisal [na srednjo šolo] tudi [ime romskega dijaka], se je kar... ker so v tej skupini zelo povezani. Oni so otroštvo bili skupaj, v istem delu naselja živijo in tudi drugi so začeli govoriti: »Jaz bi tudi«. Vidim, ker on pride pogledat. Tako mlajši vidijo to. Tako da jim manjka tega dobrega vzgleda. Ker mi smo jim lahko vzgled, a oni, se mi zdi, rečejo: »Vi, Gadži, vi itak morate imeti izobrazbo, mi pa smo drugi.« In potem, vidim, da ga sedaj tudi zelo cenijo. On jim pove, da ni tako težko, da jim uspe.

3.4 Znanje slovenskega jezika

Neznanje oziroma preslabo znanje slovenskega jezika je velika ovira za nekatere romske otroke na njihovi izobraževalni poti. Zlasti se to kaže na JV države. Na SV Slovenije Romi v povprečju bolje obvladajo slovenski jezik, nekaterim romskim otrokom je slovenščina celo prvi jezik oziroma jezik, ki ga uporabljajo tudi doma. Na JV pa je situacija drugačna, saj se nekateri romski otroci srečajo s slovenščino šele ob vstopu v šolo. Pri tem je treba upoštevati še dejstvo, da večina teh otrok ni pismenih niti v svojem maternem (romskem) jeziku.

Poleg razlik med SV in JV Slovenije smo v raziskavi zaznali tudi razlike med opažanji predstavnikov srednjih šol in predstavnikov nevladnih organizacij, ki delajo z romskimi otroki.

Predstavniki srednjih šol, zlasti tistih s SV države, menijo, da slovenski jezik romskim dijakom ne predstavlja težav.

- *Se vam zdi, da morda ... mislim, če je s strani učiteljev, če kdaj poročajo, da imajo kakšni še težave zaradi jezika, slabše ravni znanja slovenskega jezika, ...?*
- Kar se tiče glede jezika, pri nobenem ni nobenih težav.

- *Pa se še pri njih pojavljajo težave tudi zaradi samega jezika?*
- Mogoče kakšen dijak, ampak niti ne mogoče zaradi znanja jezika, ampak zaradi sposobnosti.

Ne, ti naši mariborski znajo. Ti naši romski otroci vsi govorijo slovensko. Nimamo težave, ker to so že v glavnem tu rojeni, v MB. Tako, da tu ni težav. Eni celo, zdaj sem že malo pozabila, albansko dobro obvladajo, eni romski otroci. Govorijo pa lepo slovensko. /.../

Oni s slovenskim jezikom nimajo težav, ne. Vsi lepo govorijo, pišejo – to je malo bolj specifično. Nimajo težave. Mislim, da tudi do tu ne bi prišli, ne... Mislim, da vseeno je ta vidik, da če je nekdo civil doma, da je malo drugače.

Mislim pa, da ne bi končali 9. razreda, če ne bi znali slovensko.

Ob tem je treba upoštevati, da že samo dejstvo, da so se ti otroci vpisali v srednjo šolo, kaže na to, da so bili med uspešnejšimi romskimi učenci v že osnovni šoli in da pri njih znanje slovenskega jezika verjetno res ni bilo problematično. Kljub temu pa to ne pomeni, da (ne)znanje slovenskega jezika pri Romih nasploh ni problematično. Zastavlja se namreč vprašanje, koliko romskih otrok zaradi nezadostnega znanja slovenskega jezika sploh ni prišlo do vpisa v srednjo šolo oziroma koliko jih je zaradi tega razloga predčasno obupalo in se izpisalo iz srednje šole. V intervjujih s predstavniki nevladnih organizacij, ki delajo tudi z romskimi osnovnošolci, je bilo izpostavljeno, da je jezik za romske otroke še vedno precejšnja ovira, ki pa v šolah ne le da ni ustrezno obravnavana, temveč je marsikdaj tudi nezaznana. Romski otroci se namreč lahko dokaj dobro naučijo slovenskega jezika, ki ga potrebujejo za vsakodnevno komunikacijo, s čimer dajejo vtis, da jim slovenščina ne dela problemov. Vendar pa njihovo znanje pogosto ne zadostuje, ko se srečajo z obravnavo kompleksnejše učne snovi.

Je pa res, da so pomanjkanja znanja, se pravi predvsem jezika, pač doma govorijo v romščini, tako da je običajno največja težava z jezikom, ...

- Ti otroci že tako rabijo mnogo, mnogo več podpore. Že zaradi njihovega jezika, ki je tako ozko usmerjen, da v bistvu, oni imajo že s tem lahko težave, tudi če nimajo nobenih drugih. V njihovem jeziku nimajo svojih pojmov...

- Pa tudi svoj materni jezik zelo slabo artikulirajo nekateri. Je taka slaba artikulacija – (...) vidiva po enem fantu, ki bo šel sedaj v šolo, kako slabo artikulira stvari v romščini.

- *Če bi recimo ocenili, kaj so tisti največji zaviralni dejavniki, da otrok naredi preskok iz OŠ v srednjo?*

- Mislim, da še vedno jezik in s tem povezana tudi samozavest. /.../

3.5 Priložnosti na trgu dela

Stopnja brezposelnosti med Romi je v Sloveniji izredno velika. Po nekaterih ocenah celo med 90 in 95 odstotki, med moškimi nekoliko manjša, med ženskami večja. Zaskrbljujoči so tudi podatki o tem, da večina Romov sploh nikdar v življenju ni bila zaposlena. Po rezultatih ene izmed raziskav je bilo med Rominjami takšnih skoraj 80 odstotkov, med moški Romi pa dobrih 58 odstotkov (Humljan Urh 2011, 361). Čeprav novejših uradnih podatkov nimamo, lahko sklepamo, da se situacija do danes ni bistveno spremenila.

Naš namen v tem poročilu ni odgovoriti na vprašanje, zakaj je tako in kateri dejavniki vplivajo na takšno stanje, pač pa smo želeli preveriti, ali po mnenju in izkušnjah naših intervjuvancev v Sloveniji sploh obstajajo priložnosti za Rome na trgu dela in kakšne izkušnje, če sploh, imajo Romi z zaposlitvijo. Na tem področju so se ponovno pokazale določene razlike me SV in JV Slovenijo. Po izjavah intervjuvancev je SV Slovenija v tem pogledu nekoliko bolj odprta in nudi Romom več možnosti za zaposlitev.

- *Pa so tukaj službe za njih potem?*

- Ja, na primer, ko oni imajo vajeništvo oz. prakso ... tako da so nekateri delodajalci z njimi tako zadovoljni, da imajo že obljubljeni službo. Konkretno na primer [ime podjetja] v Murski Soboti. Če bo uspešno zaključil šolanje, se mu obeta zaposlitev.

Jih je pa ogromno, predvsem trgovski program. Nekateri so uspešno končale, pa imajo svojo trgovino v Murski Soboti.

- *A kaj veste, imajo kakšne možnosti v regiji dobiti zaposlitve? No, nekaj ste omenili privatne butike ...*

- Mhm, tako. Predvsem kot trgovce. ...

- *Koliko pa si dijaki obetajo neke zaposlitve potem tukaj v regiji. Recimo ti, ki grejo na dvoletne programe, se pravi poklicne usmeritve? /.../ Ali imate informacije, da [romski dijaki] dobijo zaposlitve tudi v domači regiji ali je to težko?*

- Recimo dijak, ki je eden od teh uspešnejših, ki je tudi poklicno šolo končal, pa potem še +2, poklicno tehniško izobraževanje, si je odprl firmo, v tujini dela, /.../. Tudi ne živi v romskem naselju /.../. Ostali pa, glede zaposlitve, ja saj vsi si nekako obetajo oz. so med njimi tudi taki, ki so bolj nekako zavzeti, tudi za učenje, ampak to je recimo da v prvem letniku imamo tudi dve dijakinji, ki sta zelo angažirani, in potem to nekako tudi ostale romske povleče nekako za sabo, da si ne želijo potem zaostat oziroma da si želijo tudi dokončati šolo.

- */.../ tako na splošno rečejo, da če imajo delodajalci možnost koga drugega zaposliti, ne bodo Roma vzeli. Ali to vi kaj zaznavate ali pa slišite od svojih bivših dijakov?*

- To bi zdaj težko rekla. Upam, da ne, no. Ampak glede na to, da zaposlujejo, recimo sploh ta večja podjetja tujce, ki jih v bistvu morajo priučiti, oni pa vseeno so priučeni, ne?

Na SV Slovenije dodatne priložnosti za zaposlitev Romom omogoča bližina Avstrije, kamor se nekateri dnevno vozijo na delo, nekateri pa se tja tudi preselijo.

Starši delajo v Avstriji, ker tukaj ... tud eni imajo zdaj prakso v Avstriji. /.../

Imata dve, /.../, mama dela v Avstriji, v gostinstvu, in bo pol tud ona tam na praksi ... ja, to jim tudi omogočimo ... v bistvu je nekaterim, ki so čisto ob meji doma, jim je bližje kot pa da se vozijo, ne vem, nekam sem,...

Starši [nekaterih dijakov] delajo v Avstriji, ...

- *Pa recimo če ne najdejo, na splošno, saj verjetno ne morem zdaj spraševati posebej za to peščico romskih dijakov, če tukaj v regiji ne najdejo zaposlitve, a si iščejo tudi v Avstriji?*

- Ja, tudi v Avstriji. Tudi starši recimo to ... se pravi zanimivo je to, ne, ko starši hočejo, ne, starši so zelo angažirani in vzpodbujajo svoje otroke. Tam, pri tistih starših, ki so taki, potem lahko tudi na otroke vplivajo, da bodo bolj uspešni oz. zaključijo šolo. In tudi starši, veliko teh staršev, odhaja v Avstrijo, ne samo v Avstrijo, ampak tudi tukaj v Sloveniji, na obiranje, ne vem, jabolk, pa v Avstrijo ...

/.../. Mladi pa, /.../, grejo tudi v Avstrijo delat in potem, ne, že pridejo, ne vem, s kakšnim avtom, urejeni ... saj naši res so urejeni tudi drugače...

- *A gredo tudi v tujino, morda? Mislim v Avstrijo?*

- Ja, Avstrija nekako še najbolj. ...

Možnost dela v Avstriji za Rome pomeni dodatno motivacijo, da končajo šolo in se zaposlijo, kar je z vidika zaposlenosti Romov vsekakor pozitivno. Vendar pa, če ocenjujemo vpliv gospodarskih priložnosti v sosednji državi na izobrazbeno strukturo romske skupnosti v Sloveniji, lahko rečemo, da je ta vpliv pogosto tudi negativen. Zaradi višjih plač v Avstriji se namreč mnogi Romi zadovoljijo tudi z nižjo stopnjo izobrazbe. Zaključijo samo osnovno šolo in se raje, kot da bi vlagali svojo energijo v dodatno izobraževanje, čim prej zaposlijo v Avstriji, kjer tudi z nižjo izobrazbo dobijo višje plačilo, kot bi ga morda v Sloveniji z višjo izobrazbo (če bi sploh dobili delo). Dejavniki, ki vplivajo na takšne odločitve, so seveda lahko različni. Nekateri nimajo možnosti za dodatno izobraževanje, drugi nimajo interesa. Pri nekaterih posameznikih gre za njihovo lastno željo po čimprejšnji (finančni) osamosvojitvi in s tem izboljšanju svojih življenjskih pogojev v primerjavi z mnogimi drugimi pripadniki romske skupnosti. Nekaterim nadaljevanje izobraževanja preprečujejo starši oziroma družina, ki želi, da se njihov otrok čim prej finančno postavi na svoje noge in si ustvari družino. Vmes je seveda še množica drugih dejavnikov, v katere se na tem mestu ne bomo spuščali. Kaže pa se, da kljub boljšim oziroma številnejšim možnostim za zaposlitev Romov v SV delu Slovenije, le to ne vpliva na višanje stopnje izobraženosti romskega prebivalstva. V primerjavi s stopnjo izobrazbe Romov na JV Slovenije je na SV situacija sicer boljša, v primerjavi z večinskim slovenskim prebivalstvom pa je zaostajanje še vedno precejšnje.

Na JV Slovenije je zaposlitvenih priložnosti za Rome manj.

Ja, tukaj zdaj [ime kraja] imamo enega, ki dela na pošti, ima tudi srednjo šolo dokončano, recimo ta kar tako izstopa. Potem pa so ti udeleženci nekateri so tudi pri nas osnovno šolo končali, predvsem dekleta, ki so bile vključene kot romski pomočnik/romski koordinator prek ČSOD-ja kot pomočnik v razredu učitelju. */.../ za enega fanta vem, ki je dobil zaposlitev v Revozu, samo Revoz pri nas ne zaposluje, če nima osnovne šole ... Potem so pa vključeni v javna dela, tudi pri nas imamo ves čas zaposlenega enega Roma preko javnih del. Pogoj je seveda končana osnovna šola, pa tudi na šolah imajo, pa na občini in tako naprej, se pravi preko javnih del je ena ... mal več jih je, /.../ vendar so pa redki, no.*

Kot je omenila naša sogovornica iz JV Slovenije, nekateri Romi najdejo zaposlitev tudi preko javnih del. To sočasne zaposlitve, za leto ali dve, ki so v osnovi pozitivne v smislu, da

Romom omogočajo pridobivanje delovnih izkušenj, navezovanja stikov s širšo družbo ter s potencialnimi prihodnjimi delodajalci, priložnost za razbijanje predsodkov in grajenje zaupanja. Vendar pa včasih te oblike zaposlitve delujejo na Rome tudi destimulativno, ker ob izteku pogodbene dobe praviloma nimajo možnosti za podaljšanje ali za redno zaposlitev v organizaciji, kjer so delali, ne glede na to, kako dobro so se izkazali. To je za marsikoga, ki si želi še naprej delati, precejšnje razočaranje.

Na JV Slovenije je zaposlitvenih priložnosti za Rome manj tudi zato, ker imajo delodajalci (po mnenju večine naših sogovornikov) več predsodkov glede zaposlovanja Romov.

- Po drugi strani pa glede na sprejemanje Romov na tem območju je tudi izredno malo delodajalcev, ki bi jih vzeli v službo sploh, tudi, če bi želeli.
- Delodajalci ... imajo neke predsodke.
- Delodajalci se jih otepajo, tukaj, v Novem mestu. Ne, ne bo ga zaposlil.

/.../ pol pa tko al tko dobimo nazaj: »Sej Roma noče noben v službo.« Kar imajo relativno, mislim, kar je tudi načeloma resnica. Delodajalci se jih tudi ... se pravi, imajo neke predsodke.

- *Je tule kaj, glede tega, če so Romi, kaj težje dobijo [op. delo]...?*
- Ker ne vem, koliko se jih zaposli. Tako bom rekla. Oni odhajajo tudi na prakso. Če se oni izkažejo, da se držijo vseh dogovorov, sploh ni problem. Mislim, da delodajalci danes to ne gledajo več tako.

Odsotnost priložnosti za delo oziroma zaposlitev negativno vpliva na motivacijo posameznikov za izobraževanje, saj v njihovih očeh izničuje povezavo med izobrazbo in (boljšo) službo. Predsodki in diskriminacija s strani delodajalcev oziroma večinskega prebivalstva na sploh pa med Romi ohranjajo ali celo stopnjujejo prepričanje o tem, da tako ali tako ne morejo nič spremeniti in ne glede na to, če se trudijo in dokončajo šolo, zaposlitve zanje ni. Pri tem je dodatna ovira, ki smo jo v tem poročilu že omenjali, močna vezanost Romov na okolje in skupnost, v kateri živijo. Ta navezanost in strah pred ostalim svetom oziroma nezaupanje do vsega zunanjega vodi v to, da Romi običajno zaposlitve ne iščejo izven regije svojega trenutnega prebivališča, kjer bi bila odsotnost predsodkov s strani delodajalcev morda manjša in bi bilo priložnosti več. Med mladimi Romi ponekod sicer obstaja želja po izselitvi iz romskega naselja, vendar pa jih tradicija in družinski vzorci pogosto zadržujejo, da bi poskusili z iskanjem boljšega življenja drugod. Precejšnjo vlogo pri tem igra tudi finančna negotovost in težave pri reševanju stanovanjskega vprašanja.

3.6 Socialni transferji in druge oblike pomoči

Različni socialni transferji, kot so denarna socialna pomoč, otroški dodatek, dodatek za veliko družino, štipendije itd., pa tudi druge oblike pomoči socialno ogroženim družinam lahko igrajo pozitivno ali negativno vlogo pri odločanju Romov za (nadaljnje) izobraževanje. V nadaljevanju podrobneje predstavljamo nekaj primerov, ki so jih omenjali intervjuvanci v naši raziskavi.

3.6.1 Štipendije

Stroški izobraževanja po zaključku osnovne šole so za marsikatero romsko družino (pre)veliko breme in predstavljajo eno od pomembnih ovir pri odločanju Romov za vpis v srednješolske programe, pa tudi kasneje za njihovo uspešno dokončanje. Kljub temu da obstajajo številne oblike socialnih pomoči oziroma socialnih transferjev, ki bi se jih Romi v primeru finančnih stisk lahko poslužili, pogosto informacije o teh možnostih niti ne pridejo do njih ali pa pridejo na način oziroma v obliki, ki je mnogi (v celoti) ne razumejo in ne vedo, kako postopati.

Od romskih dijakov in bivših dijakov smo v raziskavi kar nekajkrat slišali, da nimajo ali niso imeli štipendije, čeprav so njihovi starši morali krepko varčevati in obročno odplačevati stroške, da so njihovi otroci lahko obiskovali srednjo šolo ter se udeleževali vseh ali vsaj nekaterih ekskurzij in drugih programov, predvidenih v okviru njihovega šolanja. V pogovorih s predstavniki srednjih šol pa smo zaznali, da v bistvu niso prav dobro seznanjeni s tem, če njihovi romski dijaki imajo štipendije, niti s tem, kako učinkovit je obstoječi način podajanja informacij romskim dijakom in njihovim družinam o možnostih pridobitve štipendije.

- *Pa mogoče veste, če... so to socialne štipendije? ... A so to neke kadrovske štipendije, ali jim tukaj date informacije za te državne?*

- Za kadrovske jim prav pošljejo plakate na šolo, še posebej za te deficitarne poklice - natakar, kuhar. Tuš, Mercator letos na primer in smo imeli prav plakate in smo jih že ob samem informativnem dnevu seznanjali, da je možnost pridobiti kadrovske štipendije.

- *Pa te kadrovske štipendije so vezane na ocene? Že moraš kot pogoj imeti neko povprečje iz osnovne šole?*

- Ne, ne.

- *Ampak to pomeni, da se potem morajo recimo udeleževati pri teh štipendijodajalcih, da morajo mogoče tam prakso opravljati ali karkoli pač imajo?*

- Tako. Vezan je pa potem uspeh seveda v srednji šoli, ne, s tem. ...

- Večino pa tak imajo republiške štipendije.

- *A imajo mogoče kaj štipendij? Če veste slučajno?*

- Ja, zdaj, tisti, ki so v teh programih, ki so deficitarni, sicer to so strojni tehnik pa mehatronik-operater, ampak tam v mehatroniku zdaj ni nobenega, tu so zdaj te trgovke ... to jih posebej ne sprašujemo, ampak mislim da imajo. To že starši poskrbijo, pa na CSD-jih.

- *Aha, tam. A jih vi kaj obveščate o teh možnostih tudi glede štipendij ali je to ...*

- Ja, ja, tudi zdaj pri vpisu vsakega obveščamo.

- *A pa so kakšni pogoji za pridobitev štipendije ... ne vem, morda ocena, določen nivo ocene pa tako naprej, uspešnost ...*

- Pri štipendiji za deficitarne poklice tukaj trenutno, zdaj dve leti nazaj vem, da ni bilo nobenih, bi rekla, omejitev, zdaj če bi ... ker država razpisuje tisoč štipendij, za celo državo, ampak to so poklici, v katere se res vpisuje manj dijakov, so pa potrebni, jih potrebujemo, tako da so dobili, tisti, ki so se vpisali, so tudi dobili in tukaj ni cenzusa, se pravi, da ne glede na dohodek lahko poleg tega še ima republiško štipendijo ...

- *Aha, še zraven?*

- Še zraven, ja.

- *Pri republiških pa so pogoji? A: Tam pa so pogoji, tam pa potem imajo ...*

- *Cenzus ali ...*

- Cenzus je, ja.

- *... ocene tudi?*

- Tam dobijo na uspeh potem še ... ja, dobijo potem, če je odličen uspeh dobijo nek dodatek.

- *Glede na to, da so to deficitarni poklici, imajo potem tudi štipendije?*
- Ja, štipendije imajo tisti, ki se prvič vpišejo v prvi letnik.

- *A imajo drugače ti dijaki kaj štipendij?*
- Jaz mislim, da imajo nekaj. Ne vem. To zdaj ugibamo. ...

- *Kaj pa /.../ štipendije? Ali je to kakšen pomemben dejavnik po vajinem mnenju sploh?*
- Mislim, da bi bil. Mislim, da ni edini, a menim, da bi bila motivacija večja. Mogoče tudi pri starših, saj eni ne morejo....
- Tudi jaz mislim... to jim pomeni.
- *... To obstaja, a zaradi tega se verjetno ni nič povečalo število Romov v srednjih šolah?*
- Ne, ni. A tisti, ki gredo, pa se mi zdi, da bi bilo prav, da te stvari imajo.

Srednje šole sicer niso glavni akter pri informiranju bodočih (romskih) dijakov o možnostih pridobitve štipendij. V Nacionalnem programu ukrepov za Rome 2017–2021 (NPUR) je zapisano, da se bo »ukrep informiranosti o možnosti prejemanja štipendije za nadaljnje izobraževanje /.../ izvajal prek osnovnih šol, centrov za socialno delo in lokalnih skupnosti v regijah, kjer se šolajo pripadnice in pripadniki romske skupnosti.«⁵ Nosilec ukrepa je Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti, sodelujoči partnerji pa so Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport, centri za socialno delo in lokalne skupnosti. Predvideno število Romov, ki naj bi jih ta ukrep zajel, je 250. Podatki o dosednji realizaciji ukrepa niso na voljo, zato njegovih učinkov ne moremo ocenjevati. Pa tudi če bi bili ti podatki na voljo, sami po sebi ne bi kaj dosti povedali o dejanski učinkovitosti ukrepa. Za to bi potrebovali vsaj še podatek o številu Romov, ki so pridobili štipendijo, kar pa v NPUR-ju ni predvideno.

3.6.2 Druge vrste socialnih transferjev oziroma pomoči

Poleg štipendij so romskim dijakom, ki prihajajo iz socialno ogroženih družin, na voljo tudi subvencije za šolske malice in kosila ter različne oblike pomoči, ki jih družinam omogočijo šole preko šolskih skladov.

- Imajo subvencionirane malice, to imajo, večinoma 100%.
- To imajo, ja. Ne vsi. Eni niti ne dajo te ...
- Vloge. Verjetno niti ne vejo.
- Ko jih mi napotimo, da rabijo ... ker rabijo v bistvu za ... za subvencionirano malico rabijo tisto odločbo CSD za otroški dodatek in potem si komaj urejajo ... vem da so si lani recimo ... po par mesecih so imeli to urejeno.

- *To me je zanimalo, v bistvu, če imajo sploh te informacije, kakšne ugodnosti recimo lahko koristijo, kar se tiče in štipendij in subvencionirane malice.*
- Običajno ob vpisu oz. prvi dan, ko pridejo, tudi razredniki seznanijo, ne. Zdaj pa, nekateri starši pridejo zraven, nekateri pa tudi ne. Zdaj pa posameznike pa potem razrednik nikoli domov ne kliče za navodila. Prvi dan pa dobijo vse te informacije.
- *Tukaj, na šoli?*
- Tako. Glede vloge na Center za socialno delo.
- *Ampak za štipendije je treba dati vlogo prej, ne?*

⁵ Nacionalni program ukrepov za Rome 2017–2021 (2017: 27).

- Mhm. Tako. To pa dobijo ob samem vpisu. Recimo zdaj trenutno prvi letniki so se včeraj vpisovali. /.../ Tak da vse te informacije dobijo ob samem vpisu. Tudi včeraj, ko so morali na malico se odločiti ali jo bodo imeli ali ne, kolegica, ki ima malico, seznanila: »Vložite na CSD.«

- *Kaj pa, recimo glede finančnih razlogov, če so mogoče finančni razlogi tudi tisti, ki vplivajo, da nekateri ne dokončajo ali pa sploh ne pridejo sem ali pa da imajo težave zaradi pomanjkanja finančnih sredstev? Ali so te družine že toliko dobro situirane, da to ni problem?*

- Kakih stroškov ... dobro zdaj mi jim pomagamo tudi iz šolskega sklada, dijakom, sicer na podlagi nekih odločb in dokazil, tako da tudi pri učbenikih, ki jih dobijo iz učbeniškega sklada, omogočimo dijakom, da nič ne plačajo, da plačajo polovico samo, pač glede na kriterije, ker imamo izoblikovane kriterije pomoči, ampak to za vse velja. Tako da ja, pa tudi recimo pri kakih strokovnih ekskurzijah nam pomaga recimo Lions club, to so ... priskočili nam na pomoč s tem da smo omogočili tudi dijakom, ki niso mogli plačati te obvezne strokovne ekskurzije ... iz šolskega sklada jim dosti potem pomagamo ... malice pa itak potem, še vedno subvencionirana, tak da oni imajo potem subvencionirano šolsko malico.

Za tiste, ki želijo nadaljevati šolanje na plačljivih programih za izobraževanje odraslih, obstajajo tudi možnosti povrnitve (dela) stroškov/šolnin po uspešno zaključenem izobraževanju. Kot nam je povedal predstavnik institucije za izobraževanje odraslih:

Faktor igra v bistvu možnost povračila sredstev. Recimo Javni sklad za razvoj kadrov in štipendiranja ... [objavi] razpis, kjer so imeli možnost kandidati po končanju vključno z opravljenim maturo, če so za višjo stopnjo izobrazbe, možnost 90 % šolnine dobiti vrnjene nazaj. To je tudi en faktor, na kateri se odloči, se pravi, sicer moram plačevati, vendar potem dobim to nazaj. Včasih so bili tudi ti razpisi, kjer so vnaprej plačali šolnino, pa vendarle so bile pol težave, ker ni plačal, ni naredil, pa ni vrnil ... Bil je tudi tako, da je zavod za zaposlovanje preko njihove aktivne politike zaposlovanja, so tudi oni brezposelne napotovali in tudi njim se je poročalo, vendar te možnosti zdej nimajo. To je ena možnost, ki jo zdej mal pogrešamo, ker bi se tudi več recimo brezposelnih oseb odločilo potem za šolanje, ker jaz vem, da je težko recimo čakati tri leta, da boš dobil ves denar nazaj, recimo da boš končal šolo, če greš čisto od začetka v srednješolskih programih. Tudi to je eden izmed faktorjev /.../. Nihče izmed Romov po naših izkušnjah, ali pa zelo redki, mislim nihče za srednješolske ne potrka in pa zelo redki za osnovnošolske potrka.

3.6.3 Nestimulativnost nekaterih socialnih transferjev v odnosu do izobraževanja in zaposlovanja

Pri raziskovanju dejavnikov, ki negativno vplivajo na izobraževanje Romov, smo kar nekajkrat naleteli na to, da so naši sogovorniki, Romi in Neromi, izpostavili neustreznost celotnega sistema socialnih transferjev. Ta sistem naj bi deloval nestimulativno tako na izobraževanje kot kasnejše zaposlovanje Romov. Gre za to, da naj bi bil posameznik, ki si najde zaposlitev in za svoje delo dobiva plačo, ob koncu meseca finančno na slabšem, kot če bi ostal doma in živel od socialnih transferjev, ki njemu in njegovi družini pripadajo v primeru brezposelnosti oziroma nezaposlenosti. Dejstvo je, da se večina Romov zaradi neizobraženosti običajno lahko zaposli le na delovnih mestih, ki prinašajo najnižje zaslužke. Ti zaslužki potem vplivajo še na višino (oziroma znižanje) socialnih transferjev, ki jih prejema njegova družina. In na koncu je vsota vseh dohodkov družine ob zaposlitvi enega njenega člana na slabo plačanem delovnem mestu lahko nižja, kot bi bila brez te zaposlitve. Takšen sistem zagotovo ne spodbuja posameznikov

k zaposlovanju. Posledično pa pogosto tudi ne k izobraževanju, saj bi Romi večinoma, glede na njihovo izhodišče, potrebovali precejšen skok v izobrazbi, da bi si lahko obetali znatno boljše plačano delovno mesto. To bi zahtevalo kar nekaj vložka energije, časa in tudi finančnih sredstev, zato na to pot marsikdo ne zmore, ne upa, ne želi ali nima volje stopiti.

Takole je svoj pogled na problematiko socialnih transferjev opisal eden od predstavnikov izobraževalnih institucij z JV Slovenije:

En kriterij, ki ga pa tudi ne smem zanemariti, je pa tudi trenutno urejenost socialnih transferjev, ki po mojem osebnem mnenju niso vzpodbudni tako za šolanje kot za zaposlitev. Vemo, da so to neizobraženi, da lahko več ali manj dobijo zaposlitev za minimalno plačo, in zdaj tudi ni nobenega interesa, da bi šolanje dokončali, če vedo, da niti ... bodo v končni fazi lahko tudi finančno prikrajšani.

Zdaj, zakaj tudi je motivacija zaposlitev relativno slaba, prvič je vemo, da so to imeli za minimalne plače, tako kot sem rekel, da so socialni transferji relativno v primerjavi z zaslužkom, ki bi ga dobil, relativno veliki in da še vedno je kar nekaj postranskih aktivnosti in dejavnosti, s katerimi pač si tudi ustvarjajo nek legalen/nelegalen dohodek, pa. So pa zelo iznajdljivi, moram reči. Tako da motivacije za zaposliti je izredno malo, Sicer, vsi pravijo, ko se mi pogovarjamo, da bi delali, vendar, ko pa pridemo do faktorja, da moraš biti 8 ur v službi, je to težava, in da je to plačilo, ne vem, plačilo v njihovem primeru, ne vem 700–800 evrov neto plače mogoče, tukaj se potem pa zgodba zaključuje.

Imeli smo (preko javnih del zaposlenega) tudi enega fanta, tko zelo mislim vse je naredil /.../. Karkoli je bilo naročeno. In on je tudi povedal, da on po Italiji špila in tud prišel je ob 5h zjutraj domov in je šel k nam v službo in da on hodi samo zato k nam v službo, da se malo umakne iz naselja. Ima tudi samo enega otroka, recimo, in ko gre pol na en špil naredit, pa itak celo plačo on tam dobi, v Italiji, ne, zaradi denarja niti približno ne hodi, ne, in da so mu itak zdaj socialno pomoč vzeli, ženi so polovico socialne pomoči vzeli, ker je šel v službo, za otroka dobi manjši otroški dodatek in vrtca je moral nekaj plačat in je bil na izgubi, seveda. No, in on je bil finančno totalna zguba, ker je prišel v službo. Smo takrat računal, mislim, da je 200 evrov manjši prihodek imel, ker je hodil v službo pa dobil plačo, kot če bi bil doma. In kako ga naj jaz prepričam? Ker je rekel, da sem nor, če ga to prepričujem.

Podobno mnenje so imeli tudi predstavniki organizacij, ki delajo z Romi v romskih naseljih. Navajamo eno od izjav:

Ja, oni so omejeni, ne pa nujno toliko materialno prikrajšani. Oni bodo najbrž bolje živeli, če bodo imeli veliko otrok, pa se zanašali na socialno, kot če bodo končali OŠ in dvoletno srednjo šolo, pa bodo imeli službo... Najbrž bodo bolje živeli tako, žal.

3.7 Drugi dejavniki

Poleg zgoraj naštetih dejavnikov vpliva na vključenost in uspešnost Romov v srednješolskem in višjem izobraževanju, ki so se najpogosteje pojavljali v intervjujih s predstavniki izobraževalnih institucij in organizacij, ki delajo v romskih naseljih, so posamezni naši sogovorniki omenili tudi nekaj drugih dejavnikov, ki se nekako prepletajo z vsemi že omenjenimi. Eden od teh je vsesplošna marginaliziranost in diskriminacija romske skupnosti, s

katero so dnevno na različnih področjih življenja soočeni tudi mladi Romi. Ta izkušnja zagotovo vpliva na življenjske izbire posameznika, ki so lahko za nekoga, ki takšni izkušnji nikdar ni bil izpostavljen, včasih nerazumljive.

Takole je situacijo opisala predstavnica nevladne organizacije s področja JV Slovenije:

Tako da se z enimi težavami soočamo, ki sigurno si jih mi ne moremo predstavljati, ker nismo bili nikoli diskriminirani na vsakem koraku, tukaj pa še vedno so. Na žalost. Pa se veliko že dela napredka, ampak je še vedno... Tudi starši sami povedo, da ne morejo iti sproščeno npr. v trgovino, da hodi za njimi varnostnik, ker se boji. Tako, da to najbrž otroci tudi čutijo.

Drug dejavnik je pomanjkanje različnih izkušenj (socialnih, kulturnih idr.) in veščin (grafomotoričnih, jezikovnih idr.), ki so za mnoge neromske otroke nekaj samoumevnega. Vse to skupaj z zgoraj omenjenimi izkušnjami diskriminacije in splošne družbene marginaliziranosti v romskih otrocih ustvarja občutke nesamostojnosti in nesamozavesti, ki predstavljajo precejšnjo oviro tudi pri njihovem izobraževanju. Takole je to ubesedila naša sogovornica, ki dela z Romi v romskih naseljih na JV Slovenije:

- Če bi recimo ocenili, kaj so tisti največji zaviralni dejavniki, da otrok naredi preskok iz OŠ v srednjo?

- Mislim, da še vedno jezik in s tem povezana tudi samozavest. Tako res jim je težko, ker v OŠ so še vseeno imeli neko varnost v smislu, da so bili tam njihovi vrstniki, prijatelji, zelo veliko podpore, /.../ in problem je v tej samozavesti in v tej podpori. Jezik je problem, znanje je problem. Na koncu je vse problem. Tudi ta prevoz od naselja do šole je. /.../ Zelo, zelo so nesamozavestni. Zelo težko funkcionirajo...

4. Zaključek

Namen te študije je bil identificirati dejavnike, ki po mnenju predstavnikov izobraževalnih institucij in organizacij, ki so z dejavnostmi redno prisotne v romski skupnosti, vplivajo na (ne) vključenost in (ne) uspešnost Romov v izobraževalnem procesu na vseh stopnjah rednega izobraževanja ter izobraževanja odraslih v Sloveniji. Podatke smo pridobili z osebnimi intervjuji. Izvedli smo sedem intervjujev s predstavniki izobraževalnih institucij, ki jih obiskujejo Romi, in štiri intervjuje s predstavniki organizacij, ki redno delajo z Romi v romskih naseljih.

Na osnovi izvedenih intervjujev smo identificirali najpogostejše dejavnike oziroma kategorije dejavnikov, ki po mnenju sodelujočih v raziskavi najbolj vplivajo na vključenost in uspešnost/neuspešnost Romov v izobraževalnem sistemu. Ti dejavniki so: a) družinske okoliščine, b) želje in potrebe romskih otrok in mladostnikov, c) izkušnje v izobraževalnem sistemu, d) znanje slovenskega jezika; e) priložnosti na trgu dela, f) stroški izobraževanja in socialni transferji ter g) drugi dejavniki.

V okviru kategorije »družinske in osebne okoliščine« smo obravnavali pet tem, in sicer: odnos družine oziroma domačega okolja do izobraževanja, spodbuda in pomoč družine, zaščitniškost

in pretirane bojazni staršev, bivalno okolje in razmere, zaposlenost staršev in zgodnje poroke romskih otrok. Zlasti odnos družine do izobraževanja ter podpora in spodbuda družine so bili najpogosteje izpostavljeni dejavniki, ki naj bi igrali ključno vlogo pri vključevanju in uspehu romskih otrok v izobraževalnem sistemu. Predstavniki izobraževalnih institucij so si bili precej enotni glede tega, da imajo romski dijaki, ki so uspešni, običajno za sabo podporo in spodbudo staršev, da je staršem pomembno, da otroci šolo končajo. Romski starši, ki so zaposleni, praviloma bolj cenijo izobrazbo in tudi spodbujajo svoje otroke, da hodijo v šolo. Prav tako je pomembno, da imajo otroci doma vsaj osnovne pogoje za učenje in opravljanje domačih nalog. Prevelika zaščitniškost in pretirane bojazni romskih staršev pa so bile v raziskavi večkrat omenjene kot zaviralni dejavnik v procesu izobraževanja romskih otrok, saj starši zaradi različnih strahov svojim otrokom ne dovolijo nadaljnjega izobraževanja, zlasti če to pomeni odhod v drug kraj, v neznano okolje. Še en dejavnik, ki prav tako negativno vpliva na nadaljnje izobraževanje romskih otrok, je tradicija zgodnjih porok. Pri tem gre v nekaterih primerih za prisilne poroke, ki jih organizirajo romski starši, v nekaterih primerih pa za prostovoljne poroke in »pobege«, ki so med romsko mladino še vedno precej razširjeni, čeprav jim nekateri romski starši tudi nasprotujejo.

Dejavnik, ki prav tako igra eno ključnih vlog pri vključenosti in uspešnosti romskih učencev in dijakov, je njihova lastna motivacija, želja po izobraževanju in pridobitvi poklica. Med našimi sogovorniki je prevladovalo mnenje, da Romi večinoma niso motivirani za izobraževanje zaradi izobraževanja samega ali želje po znanju, niti ne zaradi pridobitve določenega poklica, ki bi ga želeli opravljati. V intervjujih je bilo večkrat izpostavljeno, da se večina Romov izobražuje bolj ali zgolj zaradi obveznosti in le toliko časa, dokler je to zanje nujno oziroma obvezno. Pri tem obstajajo razlike med SV in JV Slovenijo. Na SV države so romski otroci in mladostniki bolj motivirani za dokončanje osnovne šole in tudi nadaljevanje izobraževanja. Na JV države je takšnih primerov manj.

Želja po izobraževanju in vztrajanje v izobraževalnem sistemu sta v veliki meri pogojena s posameznikovimi preteklimi izkušnjami v tem sistemu, pa tudi z izkušnjami njemu bližnjih oseb. V okviru kategorije dejavnikov, ki smo jo poimenovali »izkušnje v izobraževalnem sistemu«, smo obravnavali pet tem: a) vključenost v predšolsko vzgojo, b) (neredno) obiskovanje pouka, c) pomoč in podpora romskim učencem/dijakom, d) odnosi s sošolci in učitelji ter e) vzorništvu znotraj romske skupnosti. Pri tem smo upoštevali tako prisotnost kot odsotnost posameznih izkušenj. Glede pomena vključenosti v predšolsko vzgojo se je izkazalo, da predstavniki srednjih šol in institucij za izobraževanje odraslih, s katerimi smo opravili intervjuje, večinoma niso bili seznanjeni s tem, koliko njihovih romskih dijakov je v zgodnjem otroštvu obiskovalo vrtec. Predstavniki nevladnih organizacij, ki delajo v romskih naseljih, pa so izpostavili pozitiven vpliv in pomen vključenosti romskih otrok v predšolsko vzgojo. Glede nerednosti obiskovanja pouka, ki je ena od pogostih težav romskih otrok v osnovnošolskem izobraževanju, smo od predstavnikov srednjih šol izvedeli, da je to problem tudi pri romskih srednješolcih. Ob tem so izrazili prepričanje, da bi lahko romski dijaki že samo z redno prisotnostjo pri pouku odpravili veliko učnih težav, s katerimi se soočajo v srednjih šolah. Dodatne oblike pomoči in podpore, kot so na primer na voljo romskim učencem v osnovnih šolah, v srednjih šolah nismo zaznali. Predstavniki srednjih šol, s katerimi smo se pogovarjali,

o tem doslej niti niso razmišljali. Načeloma naj bi, po njihovem mnenju, zadostovali programi dodatne pomoči, ki so v srednjih šolah že tako ali tako na voljo vsem dijakom, ki potrebujejo pomoč. Kljub temu so ob našem poizvedovanju, če bi se jim zdeli podobni programi/ukrepi, kot jih imajo na osnovnih šolah (na primer romski pomočniki, učna pomoč v romskih naseljih), smiselni tudi za srednje šole in če bi po njihovem mnenju kaj prispevali k boljšemu uspehu romskih dijakov, večinoma odgovorili pritrdilno. Odnosi s sošolci in učitelji oziroma način, kako so romski učenci/dijaki sprejeti v šolskem kolektivu, je lahko eden od pomembnejših dejavnikov, ki romske otroke spodbuja ali odvrča od obiskovanja pouka in sodelovanja v izobraževalnem procesu. V naši raziskavi se je pokazalo, da imajo romski učenci v osnovnih šolah s tem precej več težav kot dijaki v srednjih šolah. Nesprejemanja ali izključevanja romskih dijakov s strani ostalih dijakov ali učiteljev na srednjih šolah praktično ne zaznavajo. To informacijo bi bilo dobro aktivneje razširjati med romskimi osnovnošolci in njihovimi starši, saj imajo le ti glede tega pogosto drugačna pričakovanja in strahove, zlasti če izhajajo iz lastnih slabih izkušenj v osnovnošolskem izobraževanju.

Znotraj romske skupnosti imajo na področju izobraževanja romski otroci malo vzornikov, po katerih bi se lahko zgledovali. Zato so toliko bolj pomembni vsi tisti uspešni romski srednješolci oziroma tisti Romi, ki so že zaključili srednješolsko ali celo višje stopnje izobraževanja. Njihova vloga v smislu vzora mlajšim pripadnikom romske skupnosti je zelo dragocena. S svojimi izkušnjami in rezultati lahko spodbujajo in motivirajo romske otroke za nadaljnje izobraževanje. Pokažejo jim, da obstajajo možnosti tudi za Rome in da če se potrudijo, lahko tudi sami dosežejo nekaj več. Izkušnje in spodbuda vzornikov iz romske skupnosti imajo zagotovo drugačno težo kot spodbuda s strani Neromov.

Dejavnik, o katerega vlogi so si bila mnenja naših sogovornikov najbolj različna, je znanje slovenskega jezika. Predstavniki srednjih šol so bili mnenja, da slovenski jezik romskim dijakom ne predstavlja težav. Takšna ocena morda drži za njihove romske dijake, ki so bili že v osnovni šoli verjetno najuspešnejši med svojimi vrstniki in jim jezik dejansko že prej ni povzročal težav. Vendar pa to ne pomeni, da (ne)znanje slovenskega jezika med romskimi otroki in mladostniki na splošno ni problem, ki je marsikomu od njih onemogočil, da bi se sploh vpisal v srednjo šolo. Lahko pa se omejeno razumevanje in izražanje v slovenskem jeziku odraža tudi v slabšem učnem uspehu in ocenah romskih dijakov, kar je včasih težko zaznati. Na to so v naši raziskavi opozarjali predstavniki organizacij, ki delajo z Romi v romskih naseljih, pa tudi predstavnik institucije za izobraževanje odraslih, ki so ugotavljali, da slovenski jezik romskim učencem in dijakom še vedno predstavlja precej težav.

Priložnosti na trgu dela so pogosto neposredno povezane z motivacijo Romov za izobraževanje. Če priložnosti za zaposlitev ni, se tudi izobraževanje v njihovih očeh ne spleča, saj le to zahteva veliko naporov in stroškov, ki se na koncu ne obrestujejo. Glede priložnosti za zaposlitev Romov so se v raziskavi pokazale določene razlike med SV in JV Slovenijo. SV Slovenija je, izhajajoč iz mnenj naših intervjuvancev, v tem pogledu bolj odprta in nudi Romom več možnosti za zaposlitev. Poleg tega Romom na SV Slovenije dodatne priložnosti za zaposlitev omogoča bližina Avstrije. Na JV Slovenije pa je zaposlitvenih priložnosti za Rome manj, tudi zato, ker imajo delodajalci več predsodkov glede zaposlovanja Romov. Dodatna ovira, ki

zmanjšuje priložnosti Romov za zaposlitev, je njihova močna navezanost na okolje in skupnost, v kateri živijo. Ta navezanost in strah pred zunanjim svetom oziroma nezaupanje do zunanjega sveta Rome odvrča od iskanja zaposlitve tudi izven regije njihovega prebivališča, kjer bi bila odsotnost predsodkov s strani delodajalcev morda manjša in bi bilo priložnosti za delo več. Med mladimi Romi ponekod sicer obstaja želja po izselitvi iz romskega naselja, vendar pa jih tradicija in družinski vzorci pogosto zadržujejo, da bi poskusili z iskanjem priložnosti drugod. Precejšnjo vlogo pri tem igra tudi finančna negotovost in težave pri reševanju stanovanjskega vprašanja.

Različni socialni transferji in druge oblike pomoči socialno ogroženim družinam lahko igrajo pozitivno ali negativno vlogo pri odločanju Romov za (nadaljnje) izobraževanje, pa tudi za zaposlovanje. V raziskavi se je izkazalo, da so štipendije dejavnik, ki pozitivno prispeva k odločitvam romskih učencev (in njihovih družin) za nadaljnje izobraževanje, saj jim olajša plačevanje stroškov izobraževanja, ki so za marsikatero romsko družino previsoki. Poleg štipendij pozitivno vplivajo tudi možnosti subvencioniranih šolskih malic in kosil ter različne pomoči iz šolskih skladov. Precejšen delež naših sogovornikov pa je v intervjujih izpostavil tudi neustreznost sistema socialnih transferjev, ki naj bi deloval nestimulativno tako na izobraževanje kot kasnejše zaposlovanje Romov. Gre za to, da je lahko posameznik, ki si najde zaposlitev in za svoje delo dobiva plačo, ob koncu meseca finančno na slabšem, kot če bi ostal doma in živel od socialnih transferjev, ki njemu in njegovi družini pripadajo v primeru brezposelnosti oziroma nezaposlenosti. Dejstvo je, da se večina Romov zaradi neizobraženosti običajno lahko zaposli le na delovnih mestih, ki prinašajo najnižje dohodke. Ti dohodki lahko posledično vplivajo na znižanje nekaterih socialnih transferjev, ki jih prejema njegova družina, in na koncu je vsota vseh prihodkov družine ob zaposlitvi enega njenega člana na slabo plačanem delovnem mestu lahko nižja, kot bi bila brez te zaposlitve. Takšen sistem zagotovo ne spodbuja posameznikov k zaposlovanju, posledično pa pogosto tudi ne k izobraževanju, saj bi Romi večinoma, glede na njihovo izhodišče, potrebovali precejšen skok v izobrazbi, da bi si lahko obetali znatno boljše plačano delovno mesto. To bi zahtevalo kar nekaj vložka energije, časa in tudi finančnih sredstev, zato na to pot marsikdo ne zmore, ne upa, ne želi, ali nima volje stopiti.

Na koncu omenimo še nekaj drugih dejavnikov, ki smo jih zaznali v raziskavi in se prepletajo z vsemi že omenjenimi ter negativno vplivajo na odločanje Romov za nadaljnje izobraževanje. Eden od njih je vsesplošna marginaliziranost in diskriminacija romske skupnosti, s katero se dnevno na različnih področjih življenja soočajo tudi mladi Romi. Te izkušnje zagotovo vplivajo na njihove življenjske izbire in odločitve, ki se marsikomu, ki takšnim izkušnjam nikdar ni bil izpostavljen, lahko zdijo nerazumljive. Med njimi je tudi opuščanje izobraževanja, včasih že pred zaključkom osnovne šole. Drug takšen dejavnik je pomanjkanje različnih izkušenj (socialnih, kulturnih idr.) in veščin (grafomotoričnih, jezikovnih idr.), ki so za mnoge njihove neromske vrstnike nekaj samoumevnega. Vse to v romskih otrocih ustvarja občutke nesamozavesti in nesamostojnosti, ki predstavljajo precejšnjo oviro pri njihovem izobraževanju.

Zaznani dejavniki vpliva na vključenost in uspešnost Romov v izobraževalnem sistemu ter na odločanje Romov za nadaljnje izobraževanje odpirajo celo paleto področij, na katerih bi bila možna in potrebna intervencija države za izboljšanje situacije. Pri tem je treba upoštevati, da rešitve nikakor ne smejo biti enoznačne za vse, temveč morajo biti prilagojene konkretnim potrebam posameznih skupin. Ukrepi pa bi morali biti pripravljeni v sodelovanju s pripadniki romske skupnosti.

5. Viri in literatura

Pirc, Janez in Bešter, Romana, 2020. *Dejavniki, ki vplivajo na vključenost in uspešnost Romov na vseh stopnjah rednega izobraževanja ter izobraževanja odraslih (s poudarkom na srednjih šolah), kot jih zaznavajo pripadniki romske skupnosti v Sloveniji*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.

Humljan Urh, Špela, 2011, Etničnost in spol: položaj Rominj v zasebnem in javnem prostoru. *Socialno delo* [na spletu]. Let. 6, št. 50, 357–368. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-FA9VTPKV>.

Narat, Tamara, Lebar, Lea, Kovač, Nadja & Kobal Tomc, Barbara, 2014. *Prisilne poroke romskih deklic. Končno poročilo*. Ljubljana: Inštitut RS za socialno varstvo. <https://www.irsv.si/upload2/Prisilne%20poroke%20romskih%20deklic.pdf>.

Nacionalni program ukrepov Vlade za Rome za obdobje 2017–2021, 2017. Ljubljana: Vlada Republike Slovenije, http://www.un.gov.si/fileadmin/un.gov.si/pageuploads/NPUR_2017_2021.pdf.

Strategija vzgoje in izobraževanja Romov v Sloveniji, 2004. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, http://www.romsvet.si/doc/Zakonodaja/Strategija%20vzgoje%20in%20izob%20Romov_2004.pdf.

Strategija vzgoje in izobraževanja Romov v Republiki Sloveniji (dopolnilo k Strategiji 2004), 2011. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, http://www.mss.gov.si/fileadmin/mss.gov.si/pageuploads/podrocje/razvoj_solstva/projekti/Strategija_Romi_dopolnitev_2011.pdf.